

Fig. 1. Kirken set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *The church seen from the south.*

HÅRSLEV KIRKE

SKOVBY HERRED

Kirken (»Ecclesiā Haderslebicā») er tidligst omtalt 1394 i et afladsbrev på 40 dages kirkebod til alle, der enten skænkede kirken gaver, bidrog til dens udsmykning eller deltog i højtidene.¹ Der kendes desuden afladsbreve fra 1397, 1424 og 1445.² Navne på kirkens præster optræder fra 1418, da Johann Bralstorp, antagelig af en mecklenburgsk adelsslægt, var 'kirkeherre' (dvs. sognepræst).³ Senere nævnes Oluf (1443), Jep Laurensen (1481), Søren Madsen (1492) og Mads Nielsen, der 1509 var 'præst og kapellan'.⁴ Kapellantitlen henviser måske til en alterstiftelse i nordkapellet (s. 6040). I årene 1488-98 udstedtes flere gavebreve på jord til præsteembedet, antagelig som modydelse for sjælemesser.⁵ To tingsvidner fra 1494 fastslog sognets grænser mod Brenderup og Ore som følgende 'skelbækken'.⁶ Embedet tilhørte 1511 et medlem af Bogensens købstadsadel, Niels Eriksen Halvbjörn (†1543, jf. s. 2198), der forinden havde været dronning Christines kapellan.⁷ Forholdet kunne måske indikere, at *patronatsretten* på dette

tidspunkt var kongelig. Kirken nævnes ikke direkte i forbindelse med landehjælpen 1524-26, men det fremgår, at herredets kirker svarede 15 mark hver især.⁸ 1528 blev fornævnte Niels Eriksen Halvbjörn afsat på grund af uegnethed og ulydighed (»per inhabilitationem et inobedientiam»).⁹ I hans sted indtrådte Knud Christensen, der blev kirkens første protestantiske sognepræst.¹⁰

Konge- og kirketienden fæstedes af Elvedgårds ejere henholdsvis fra 1568 og 1586, og de nævnes endnu 1639 som fæstere.¹¹ Kronen skødede 1679 *patronatsretten* til Erik Banner til Oregård (1618-87), der samtidig erhvervede bl.a. Skovby Kirke (s. 5631).¹² 1687 fik Odense Hospital, der havde haft Erik Banner som direktør, udlæg i Hårslev og Skovby kirker.¹³ 1694 skødede hospitalet begge kirker til biskop Thomas Kingo,¹⁴ selvom Wilhelm Frederik Wedell til Rugård havde forsøgt at overbyde ham.¹⁵ Kingo videresolgte kirkerne 1696, og de kom da atter under Oregård.¹⁶ Kirkerne indgik med denne hovedgård fra 1720 i

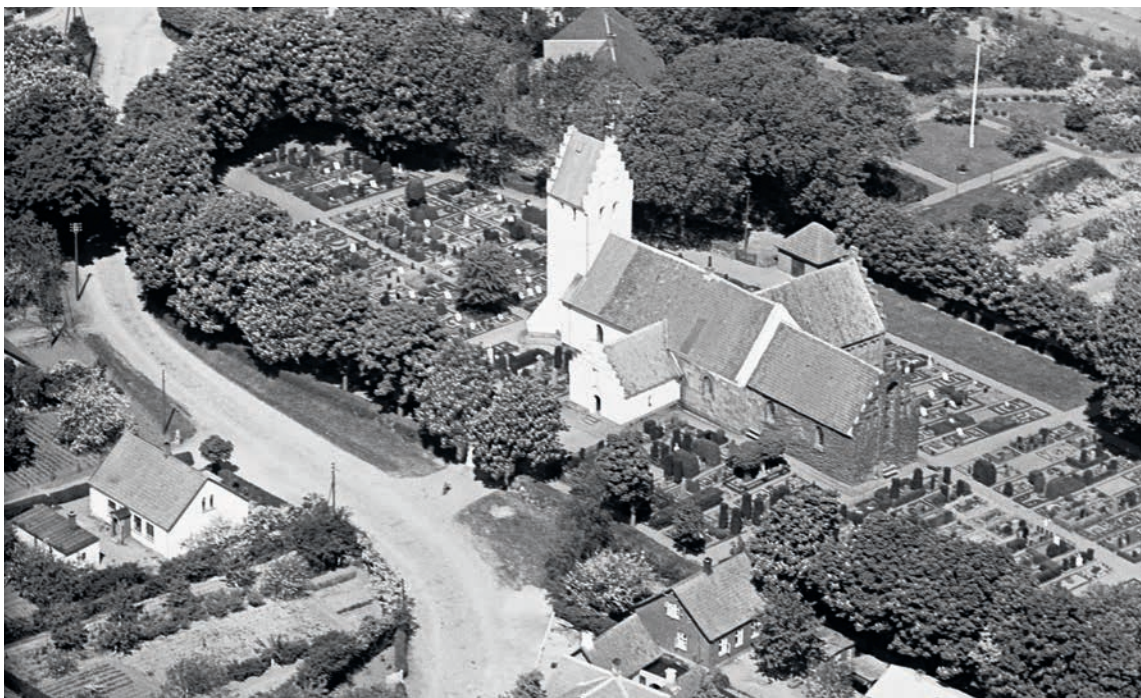

Fig. 2. Luftfoto af kirken set fra sydøst. Foto Sylvest Jensen Luftfoto 1948. I KB. – *Aerial photograph of the church seen from the south east.*

grevskalet Gyldensteen.¹⁷ Herfra overgik Hårslev til selveje 1. april 1916.¹⁸

Sognet var i ældre tid herredets største og indgik ikke i anneksforhold.¹⁹ I den sydlige del af sognet opførtes 1879–81 Padesø Kirke (s. 6085), hvis betjening fra første færd blev varetaget af kapellanerne i Vissen-

bjerg og Hårslev. Siden 1996 indgår Hårslev og Padesø i samme pastorat.

Som værnehelgen nævnes evangelisten Markus.²⁰

Gods. 1694 fik kirken landgilde af to jorder, som da brugtes af præsten, et hus i Ejlskov, som brugtes af degnen, og to stykker jord i Gamby.²¹

Efter kejserkrigen 1625–29 blev kirkeværgen Erik Jensen så forarmet af troppeindkvartering, at han bortrømte uden at have tilbageleveret 88 sletdaler af kirkens midler.²² Under Karl Gustav-krigene 1657–60 blev kirken angiveligt brugt som tilflugtssted, men det skulle være lykkedes svenske tropper at komme ind ved at save hul i kirkedøren (jf. *†dørføj* nr. 1, s. 6058).²³

Sagn. Om kirken fortæltes, at den skulle have været bygget nord for Hårslev på 'Kirkehojen', men at det om dagen opbyggede blev taget ned om natten. Man bandt derfor to stude sammen og opførte kirken, hvor de blev stående.²⁴ Ifølge Danske Atlas skulle kirken have navn efter sagnkongen Høder.²⁰ Det blev fortalt, at et trebenet kirkelam varslede død.²⁵ To forskellige sagn om klokker angiver, at en klokke i Skovby skulle stamme fra Hårslev, hvor den havde været for stor til tårnet,²⁴ mens en anden klokke skulle være nedsænket i søen Padesø.²⁶

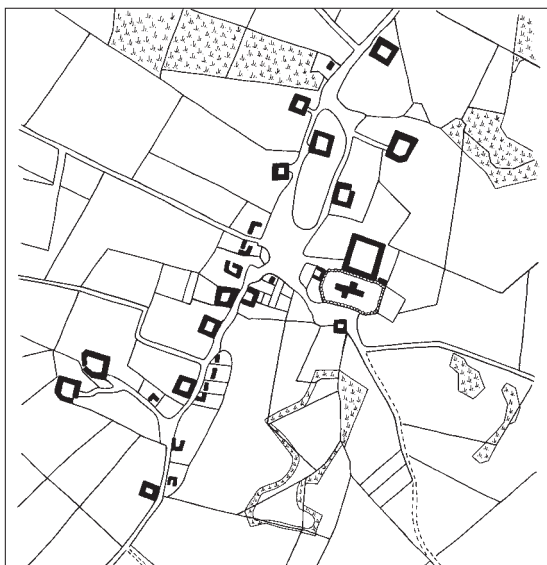

Fig. 3. Matrikelkort. 1:10.000. Målt af Niels Offersen 1809. Tegnet af Freerk Oldenburger 2020. – *Cadastral map.*

Kirken er opført på en af landskabets mange småbakker. Den er beliggende midt i byen og nordøstligt i sognet, der desuden tæller landsbyerne Farsbølle, Ejlskov, Nymark, Skovsgårde, Gamby og Vierne.²⁷

Kirkegården har efter flere udvidelser et areal på ca. 0,9 hektar og en aflang, irregulær form. Ved sin visitats 1590 betegnede biskop Jacob Madsen kirkegården som 'skøn'.²⁸ Et kort fra 1815 (fig. 4) viser den daværende udstrækning og desuden, at gravstederne var fordelt og reguleret efter ejerlav og gårde. Kirkegården er siden udvidet mod øst og vest 1873-74,²⁹ mod nord 1922³⁰ og atter mod øst o. 1959.³¹

Hegnet er et lavt kampestensdige, som på det meste af nordsiden består af kløvet kamp og krones af hæk. Den nyklassicistiske *hovedindgang* mod syd (jf. fig. 85) har flere paralleller ved Gyldensteens tidligere kirker (f.eks. Nørre Sandager s. 5774). Den består af fire kvaderinddelte, hvidtede murpiller, der krones af pyramideformede granitmonolitter; de to centrale piller er højere og kraftigere. Pillerne er nyopført o. 2001 efter opmåling af ældre piller fra o. 1820.³² Hvidmalede jerntræmefloje lukker køreport og sideindgange. En låge mod vest hænger i lave, murede piller

(fra 1888) kronet af granitpyramider.³³ Tre lave, tømrede køreporte findes mod nord og syd.

†*Hegn*. Ved biskop Jacob Madsens visitats 1590 var kirkegårdsmurens tilstand god,²⁸ men den blev 1631 betegnet som 'brøstfældig overalt'.²² O. 1810 blev den beskrevet som 'en forfalden mur af kampesten'.³⁴ Præstegårdens sydlænge udgjorde størstedelen af kirkegårdens nordre hegn (jf. fig. 3), indtil længen blev nedrevet ved kirkegårdsudvidelsen 1922.³⁵ Derefter opsattes antagelig tjørne- og trådhegn langs nordsiden.³⁰

†*Indgange*. Kirkeporten, dvs. hovedindgangen, var 1631 'gammel' og i stykker.²² Den må antagelig have været en teglmuret portal, eftersom den 1719 manglede en del af sin tagstensdækning, der skulle opsættes 'af ny'.³⁶ To eller måske tre *†kirkeriste* nævnes 1631.²² O. 1810 fandtes der foruden hovedindgangen to låger.³⁴ 1814 var lågerne i uorden, og man så angiveligt både køer og svin på kirkegården.³⁷ Efter kirkegårdsudvidelsen 1873-74 blev det foreslået at flytte to låger fra nordsiden til vestsiden.³⁸

Bygninger på og ved kirkegården. Et kapel fra 1924 i kirkegårdens nordskel er tegnet og opført af tømrermester Anders Andersen, Hårslev.³⁹ Bygningen i blank, rød mur blev 1968 udvidet med fyrrum

Fig. 4. Kort over kirkegården 1815. I RAO. – *Map of the churchyard, 1815.*

Fig. 5. Kirken set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *The church seen from the north.*

og toiletter og fik i samme forbindelse teglhængt valmtag i stedet for det oprindelige pyramidetag (jf. fig. 2).⁴⁰ For ombygningen stod Lehn Petersens Tegnestue, der også har tegnet et *graverkontor* fra 1983 og en *redskabsbygning* fra 1988. Førstnævnte (med rød teglmur og eternittag) er opført i kombination med præstegårdens garage, mens sidstnævnte (af trykimprægneret træ og med tegltag) står nordøst for kirkegården.⁴¹ *Præstegården* nord for kirken er opført 1897 og har haft forgængere på stedet (jf. fig. 3) siden 1645, da den daværende præstegård i Farsbølle brændte.⁴²

†*Bygninger på og ved kirkegården.* En †*præstegård* har antagelig også oprindeligt ligget nord for kirken før en senmiddelalderlig udflytning til Farsbølle.⁴³ 1571 fortalte ‘gamle folk’ nemlig, at de havde hørt, at præstegården i gammel tid lå nord for kirken.⁴⁴ På denne jord, der i senmiddelalderen tilhørte præsteembedet, stod 1509 en †*degnegård*, om hvilken otte dannemænd bevidnede, at den havde haft sit ‘gårdsrum og gårdsjord’ kvit og frit i mere end 40 år, og at ‘deres sognedegne

har boet udi samme bolig, som Morten Degn nu udi bor, degn efter degn, udi gammel tid’.⁴⁵ Biskop Jacob Madsen noterede o. 1588, at Niels Knudsen (sognepræst fra 1571) havde ‘vundet sognebolet af degnen’, der derfor havde købt en tredjedel af en bondegård og udelukkende dyrkede kirkens jord.⁴⁶ En †*kirkelade* omtaltes 1590 som ‘god’ af biskop Jacob Madsen.²⁸ Den fandtes muligvis endnu 1694, om end det blot kan være dens tomt, der nævnes.²¹ †*Sprøjtehus*, flyttet 1924 fra kirkegården til pladsen uden for kirkegårdens vestindgang og nedrevet 1947.⁴⁷ †*Nødtørftshus* i det sydøstlige hjørne, opført o. 1906⁴⁸ og nedrevet 1969.³¹ †*Redskabsbygning*, 1973, i samme materialer og med omtrent samme placering som den nuværende.⁴⁹

Beplantning. Kirkegården blev 1814–15 planeret og nyindrettet med gange samt beplantet med hække og træer.⁵⁰ Den omkransedes tidligere af popler og kastanjer, hvoraf nogle få endnu står langs sydsiden.⁵¹ En stor, gammel ask blev fældet 1914.⁵²

BYGNING

Den romanske kirke bestod af kor med apsis samt skib. I senromansk tid gennemgik skibet en større ombygning. I senmiddelalderen blev der indbygget hvælv i koret, triumfmuren blev fornyet, en vestforlængelse med den nedre del af tårnet opførtes, koret fik en forlængelse med et messeklokkespir, et kapel opførtes ved skibets nordside, og skibet overhvalvedes. Endelig opførtes et våbenhus på skibets sydside, og tårnet blev forhøjet.

Grundplan. Den romanske kirke består af et skib, der er 16 m langt og ca. 10 m bredt, og et smalere kor, der er 6 m langt og godt 8 m bredt, med tåpsis.

Materiale og teknik. Kor med apsis og skib er opført af granitkvadre over en dobbeltsokkel med et øvre led med en vulst og en rille og et nedre led med skråkant (s. 5630, fig. 8 samt fig. 10 og 14). Korets og skibets mure afsluttes foroven med en dobbelt falsgesims. Af skibets nordside er kun området omkring den romanske dør (jf. ndf.)

bevaret, mens resten af muren og vestgavlen er ombygget (jf. s. 6002 og fig. 14).

Døre og vinduer. Skibets syddør er på sin oprindelige plads, men er ombygget (jf. s. 6002), mens skibets norddør er tilmuret med tegl i såvel ydre som indre murflugt (jf. s. 6005 og fig. 14). Den nederste karmsten i øst består nu af en lodretstillet sten, der oprindeligt kan have været tærsklens østre del, og hvor øvre sokkelleds rille på usædvanlig vis kan have været ført ned til tærsklen. En krum, rundbuet vinduesoverligger fra tåpsidens vindue registreredes 1911 af Mogens Clemmensen. Den lå da ved korets nordside på kirkegården.⁵³ Et rundbuet, dobbeltsmiget romansk vindue, der senere er udvidet i lysningen, er bevaret på korets nordside (jf. fig. 7 og 10),⁵⁴ og et tømansk, ligeledes rundbuet og dobbeltsmiget, vindue ses på skibets sydside (jf. fig. 44). Det er ommuret i senromansk tid (jf. s. 6002). Mogens Clemmensen omtaler tillige et tilsvarende rundbuet romansk vindue i skibets nordside, lidt

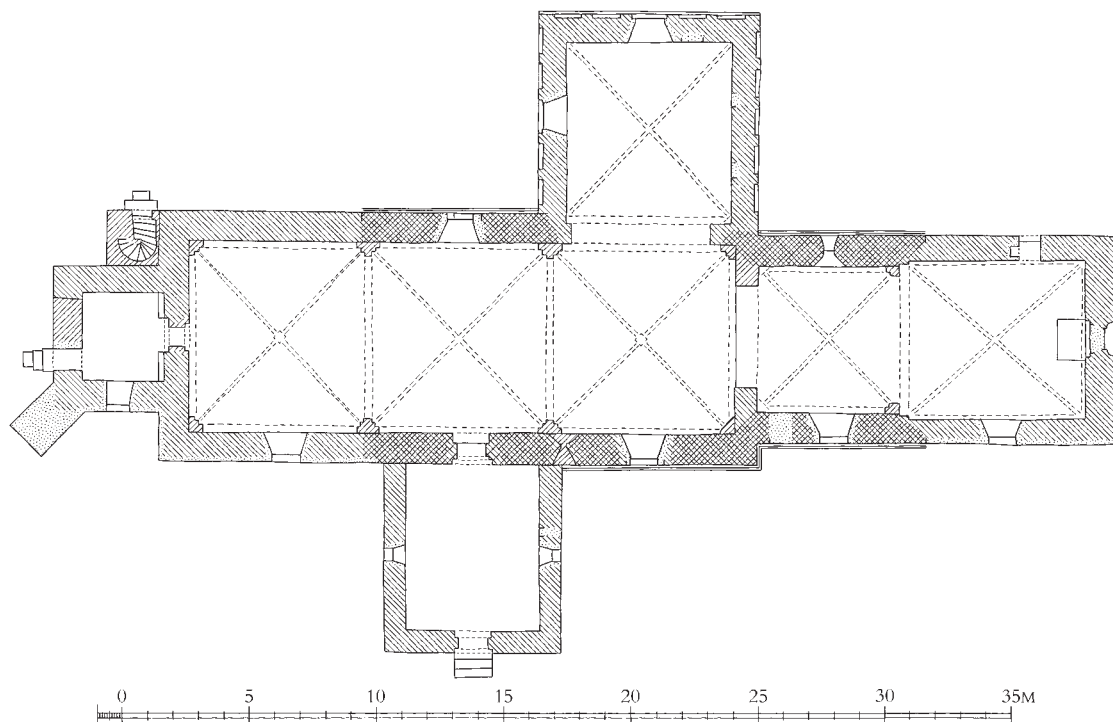

Fig. 6. Plan. 1:300. Målt af Lehn Petersens Tegnestue u.å. korrigeret og suppleret af Kirstin Eliassen og tegnet af Freerk Oldenburger 2021. Signaturforklaring s. 11. – *Plan. Key on p. 11.*

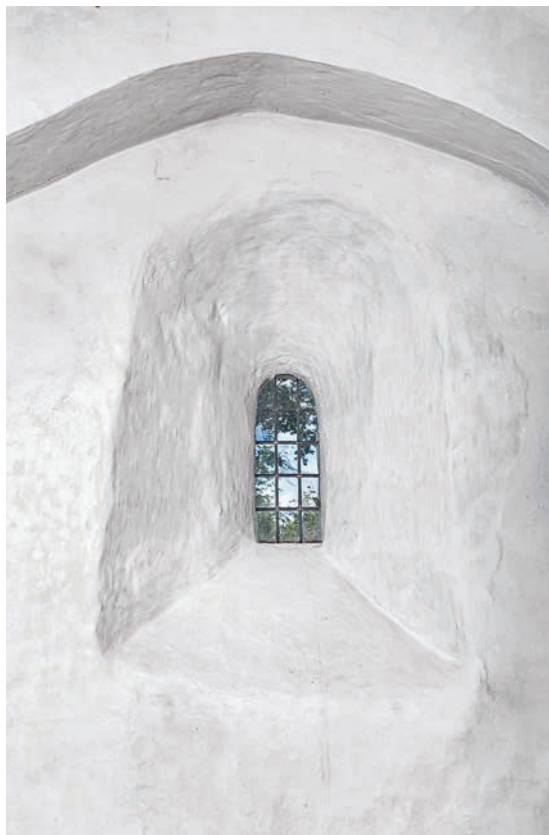

Fig. 7. Romansk vindue i korets nordside (s. 6001). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Romanesque window in the north side of the chancel.*

vestligere end det i syd, og som da var synligt fra indersiden.⁵⁵ Dette vindue er senere forstyrret af en skorsten og kan ikke længere registreres.

Indre. Såvel korets som skibets indre er af rå kamp og havde flade lofter. Spor af puds ses i både korets og skibets tagrum (jf. fig. 48 og fig. 9).

Triumfmuren med korbue er ombygget i tegl (jf. s. 6005). Den romanske gavltrekant ovenover er dog bevaret (jf. ndf.). En *kragsten* (fig. 8), der nu er indmuret i nordkappellets nordvesthjørne (jf. s. 6016) kan meget vel stamme fra den ombyggede triumfbue. Kragstenen er 75 cm lang, 24 cm bred og 36 cm høj. Den er glat og med en rille foroven og forneden.

Det oprindelige kors østgavl er helt forsvundet, formentlig i forbindelse med forlængelsen af koret (jf. s. 6007). Skibets østgavl i kamp med udglattede fuger er bevaret (jf. fig. 48), og i dens

østside er spor efter et gavlspar (jf. s. 6029). Dette viser, at murkronens niveau er omtrent uændret (jf. fig. 48). Der er en gennembrudt åbning i triumfgavlen. Skibets oprindelige vestgavl er forsvundet, formentlig i forbindelse med skibets forlængelse mod vest.

Senromansk/unggotisk ombygning af skibet. I senromansk/unggotisk tid blev den vestre del af skibet, herunder i al fald syddøren (jf. ndf.) og murværket vest herfor (s. 6006), et vindue i henholdsvis syd- og nordsiden (jf. ndf.) og området omkring norddøren ombygget i tegl (jf. fig. 14).

Den nuværende syddør (jf. fig. 12–13) er ombygget i tegl.⁵⁶ Åbningen er på ydersiden spidsbuet og med dobbeltfals i såvel stik som vanger. Døren har i al fald foroven haft et portalfremspring (jf. fig. 11).⁵⁷ En beslægtet ombygning af en dør ses i Bjerreby (DK Svendborg 2765). Den indre fals i vestre vange er senere borthugget, ligesom den øvre del formentlig er beskadiget ved ombygningen, hvorved åbningens bue er ændret til den nuværende form. Dørens indre (jf. fig. 13) er spærstikformet.

Det romanske $\dagger$ vindue på skibet sydside (fig. 9, jf. fig. 44) fik den ydre halvdel, inkl. lysningen, fornyet i tegl, ligesom det fik en glasfals af tegl, mens indre smig og stik bibeholdtes. Vinduet er sandsynligvis stadig dobbeltsmiget. Såvel den indre smig som muren omkring er pudset.⁵⁸

Fig. 8. Kragsten (s. 6002) indmuret i kappellets nordvesthjørne, set fra vest (s. 6016). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Corbelling walled into the north west corner of the chapel, seen from the west.*

Fig. 9. Romansk vindue i skibets sydsides indre (s. 6001), ombygget i senromansk tid (s. 6002). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Romanesque window inside the south side of the nave, rebuilt in the Late Romanesque period.*

Fig. 10. Kor med oprindeligt vindue (s. 6001) og korforlængelse med sekundær dør (s. 6026), set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Chancel with original window and chancel extension with secondary door, set from north.*

Fig. 11. Skibets ombyggede syddør med portalfremspring (s. 6002), her over våbenhusets loft. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Rebuilt south door of the nave with portal projection, here above the ceiling of the porch.*

Fig. 12-13. Skibets ombyggede syddør (s. 6002). 12. Yderside set fra våbenhuset. 13. Inderside. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Rebuilt south door of the nave. 12. Outside seen from the porch. 13. Inside.*

Fig. 14. Skibets nordside med oprindelig $\dagger$ dør (s. 6001), senromansk ombygning (s. 6002), senmiddelalderlig vestforlængelse (s. 6005) samt tårn med trappehus (s. 6007), set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *North side of the nave with original $\dagger$ door, Late Romanesque rebuilding, Late Medieval western extension and tower with stairwell, seen from the north.*

Den øvre del af skibets nordmur samt hele nordvesthjørnet blev ommuret i munkesten i munkeskifte (jf. fig. 14). Tidspunktet for ombygningen kan ikke fastsættes, men den romanske $\dagger$ norddør (jf. fig. 14 og s. 6001) har da fortsat været i brug, og det er sket, inden skibet blev forlænget mod vest (s. 6006).⁵⁹

Senmiddelalderlige ændringer og ombygninger. I senmiddelalderen blev triumfmuren ombygget, og koret fik indbygget hvælv, skibet forlængedes mod vest, og den nedre del af et tårn blev opført (o. 1446), en korforlængelse opførtes (o. 1505), et kapel tilføjedes skibets nordside, og skibet blev overhvælvet (o. 1515); endelig opførtes et våbenhus, og tårnet blev ombygget og forhøjet.

Ombygning af triumfmur og overhvælvning af kor. I senmiddelalderen blev triumfmuren helt ombygget i tegl i forbindelse med indbygning af hvælv i koret, og den fik en spidsbuet korbue

med halvandenstensstik på vestsiden og helstens på østsiden. Triumfmuren blev ved denne lejlighed væsentligt tyndere end skibets øvrige mure (jf. fig. 6), kun ca. 90 cm mod de øvrige ca. 110 cm.⁶⁰ På dens vestside er der såvel i nord som i syd spor efter $\dagger$ sidealtre (jf. fig. 17 og s. 6040).

Korets hvælv er et krydshvælv med retkantede halvstensribber, der i øst løber af i retkantede, enkeltfalsede piller (jf. fig. 79). En skjoldbue op imod østgavlen er fjernet i forbindelse med korets forlængelse mod øst, og korets østre hvælvkappe er delvist ommuret (jf. s. 6007, fig. 23 og 26). I vest hviler kappen i et muret forlæg i den samtidigt ombyggede triumfmur (jf. ovf.), og ribberne her bæres af tromber i vesthjørnene (jf. fig. 79). Disse bærer også skjoldbuerne i nord og syd. En $\dagger$ lem i nordre kappes vestre svikkel er tilmuret i flugt med hvælvets underside, men ses med muret karm i loftsrummet (fig. 15–16).⁶¹

Fig. 15-16. †Lem med muret karm i korets nordre kappes vestre svikkel (s. 6005). 15. Set fra koret. 16. Set fra tagrummet. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – †Hatch with masonry frame in the western spandrel of the northern severy. 15. Seen from the chancel. 16. Seen from the loft.

Vestforlængelse af skibet samt opførelse af tårn. I forbindelse med skibets vestforlængelse blev det romanske skibs sydvesthjørne ombygget (jf. fig. 18), mens den i nord føjede sig til skibets nordvesthjørne (jf. fig. 14). Forlængelsen er opført af munkesten i munkeskifte. I vestforlængelsens sydside er et senere ændret vindue. På vestgavlens vestside – mellem tårnets flankemure – er der et omtrent trekvartsten dybt tilbagespring i ca. 1,8 m's højde. Dette indikerer klart, at tårnet må være samtidigt med forlængelsen. I muren er en sekundær dør (jf. fig. 40 og s. 6020). Forlængelsens indre havde oprindeligt fladt loft. To små halvgavle lukker mellemrummet mellem hjørnerne og tårnets flankemure. Over den nordre ses inkorporeret i det senere opførte trappehus (jf. s. 6024) et halvandenstenbredt fremspring, der næppe kan tolkes som andet end en rest af en fodtinde (jf. fig. 36). Forlængelsens tagværk kunne ved den dendrokronologiske undersøgelse dateres til o. 1446 (jf. s. 6029), hvilket meget vel

kan svare til bygningsafsnittets opførelse. Denne datering ligger meget tæt på et af afladsbrevene til kirken (jf. s. 5997).

Fig. 17. Spor af †sidealter på triumfvæggens søndre vange (s. 6005). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – Traces of a †side altar on the southern side member of the chancel arch wall.

Et samtidigt *styltetårn*, der er kvadratisk og væsentlig smallere end skibet, opførtes i vest og rejser sig nu i fire stokværk, hvoraf det øverste formentlig er en forhøjelse (jf. s. 6020).⁶² Tårnet er 4,8 m bredt og springer ca. 4 m frem foran vestgavl. Flankemurene er i forbandt med forlængelsens vestgavl. En kraftig støttepille på sydvesthjørnet er sekundær (jf. s. 6032). Tårnrummet åbnede sig mod vest med en spidsbuet arkade med et halvandensten højt spidsbuet stik (jf. fig. 19 og 37). Arkaden blev allerede tilmuret i middelalderen (jf. s. 6020). Et vindue i sydsiden er sekundært (jf. s. 6020).

Mellemstokværket er uden åbninger, men har i østvæggen to slanke, en sten brede dybe nicher med aftrappede stik (jf. fig. 91), og der er åbne bomhuller i samme niveauer i alle fire vægge.

Første klokkestokværk har fire glamhuller, to i vest og et i henholdsvis nord og syd (jf. fig. 1, 5 og 36–38). De har alle ud- og indvendig halvstensfals og meget fladt, spidsbuet stik med et markant knæk i vederlagene. Vestsidens søndre glamhul er tilmuret i lysningen, mens sydsidens er tilmuret i ydre murflugt i forbindelse med en skalmuring af facaden (fig. 20). Allerede 1693 omtales tårnets sydside som forfalden (jf. s. 6024).

Allerede ved Jacob Madsens besøg 1590 var der stabilitetsproblemer ved tårnet (jf. s. 6032).

En *korforlængelse* og et samtidigt *messekløkkespir*. I senmiddelalderen tilføjedes en østforlængelse til koret, og den blev forsynet med et samtidigt messekløkkespir (jf. ndf.). Forlængelsen er jævnbred med det oprindelige kor, men noget længere end dette. Bygningsdelen er opført af teglsten i polsk

Fig. 18. Skibets sydside; sengotisk ombygning og vestforlængelse (s. 6006) samt en del våbenhuset set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2020. — *South side of the nave; Late Gothic rebuilding and western extension as well as a part of the porch seen from the south.*

skifte over en sokkel, der delvist er af genanvendte sokkelsten fra det oprindelige kors østgavl og apsis. Der indgår tillige genanvendte granitkvadre, heraf adskillige fra Tåpsis, i det opgående murværk; på sydsiden som de nederste skifter og på nordsiden og østgavlen som bånd.⁶³ Bygningdelen afsluttes foroven med en dobbelt falsgesims. En dør på korforlængelsens nordside og et vindue på sydsiden er nyere (jf. s. 6026–27). Midt på

østgavlen er der et muret fremspring som underdel til det nedenfor nævnte messeklottespir. Det har et fremspring på en sten og er 220 m bredt (jf. fig. 21). Fremspringet udfyldes af en bred og dyb niche (jf. s. 6011), hvori et fladbuet, nu tilmuret vindue med enkeltfals udvendig og dobbeltfals indvendig er anbragt.

Den nedre del af korforlængelsens indre er fortrinsvis af genanvendte kvadre, heraf mange ap-

Fig. 19. Tårnrummets indre set mod vest med oprindelig arkade (s. 6007), der er tilmuret i senmiddelalderen (s. 6020) samt sekundær dør (s. 6026). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Interior of the tower looking west with original arcade, bricked up in the Late Middle Ages, as well as secondary door.*

Fig. 20. Tårnets første klokkestokværk med glamhuller, set mod nordvest (s. 6007). Foto Arnold Mikkelsen 2020.
– The first belfry floor of the tower with belfry lights, looking north west.

siskvadre, mens den øvre del er af tegl. Det samtidige hvælv er et krydshvælv, der bæres af spidsbuede, halvtstensdybe skjoldbuer. Disse løber i vest af på et par halvtstensdybe og helstensbrede piller. De retkantede halvtensribber udspringer direkte fra hjørnerne. Ved opførelsen af forlængelsens hvælv fjernedes den østre skjoldbue i det oprindelige kor og erstattedes af en ny gjordbue, der anbragtes en smule længere mod øst. Dette nødvendiggjorde tillige en ombygning af dette kors østre hvælvkappe (fig. 23 og 26). Henholdsvis nord- og sydsiden af de to tidligere hjørnepiller er på et uvist tidspunkt affaset for at skabe bedre harmoni med det indre af korforlængelsen.

Den kamtakkede gavltrekan (fig. 21) har i tagfodshøjde på hver side af ovenfor nævnte fremspring to fladbuede højblændinger, hvorover en to sten høj båndblænding. Korresponderende

hermed ses i bunden af fremspringets niche en enkelt, fladbuet blænding med tilsvarende båndblænding (jf. ndf.). I første og tredje kamtak en rombeformet, aftrappet blænding. Kamtakkerne, alle med bryn, er delvist fornyet, ligesom gavltoppen og toptinden må være ombygget (jf. ndf.).

På gavltrekanens inderside er et lille tilbage-spring tre skifter over langmurens murkrone, og ti skifter højere er yderligere en halv stens tilbage-spring.

Et *†messeklottespir* nævnes 1590 af biskop Jacob Madsen ved hans besøg i kirken: »1 lidet Spir paa Østerende, 2 smaa Cloker i«, ligesom han på sin skitsetegning over kirken har tegnet et højt slankt spir her (fig. 84).

Spiret og den tilhørende klokkeopbygning blev båret af det allerede nævnte fremspring midt på gavlen. Fremspringets forside prydes fra knap 3

Fig. 21. Korforlængelsens gavl (s. 6008) med fremspring til $\dagger$ messeklottespir (s. 6009). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Gable of the chancel extension with projection for bell spire.*

m over terræn af en 63 cm dyb murniche med karakteristiske, hulkelformede vanger. I nichens bund ses det fladbuede gavlvindue og herover den ovennævnte 'gavlblænding'. Øverst ses en

lodretstillet, halvstensbred båndblænding med en to skifter høj tværstav forneden. Murværket over blændingen er nymuret og levner således mulighed for flere udformninger af den øvre afslutning.

Fig. 22. Korforlængelsens hvælv (s. 6009). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Vauling of the chancel extension.*

Fig. 23. Korets østre, delvis ommurede, hvælvkappe (s. 6005 og 6007). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Eastern, partly rebuilt vault severly of the chancel.*

Fig. 24-25. Hvælvpiller mellem kor og korforlængelse (s. 6005 og 6007). 24. I nord. 25. I syd. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Vault piers between the chancel and chancel extension. 24. In the north. 25. In the south.*

Fig. 26. Korets ommurede østkappe i tagrummet set fra syd (s. 6005 og 6007). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Rebuilt eastern severy in the loft seen from the south.*

Fig. 27. Forstærkning til $\dagger$ messeklottespir på korgavlens inderside (s. 6015). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – Reinforcement for the $\dagger$ belfry spire on the inside of the chancel gable.

Fig. 28. Overgang mellem kor og korforlængelse i syd i tagrummet (s. 6007). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Transition between chancel and chancel extension in the south of the loft.*

Rimeligst er vel, at denne har været korsformet, om end den ville blive noget sammentrængt. Nichen overdækkes af et helt nymuret rundbuestik med vandret isselinje. Af den oprindelige overdækning er ingen spor, men den har vel uden tvivl været spidsbue og med hulkelen ført op i stikket, jf. nedennævnte paralleller. Heraf fremgår, at den opbygning, der har båret klokkerne og spiret, har været placeret over korforlængelsens tagrygning. Den karakteristiske udformning med en kraftig, muret hulkel kendes fra en række vinduer, der lokalt ses i bl.a. Skovby Kirkes tårn (s. 5661 samt note 34 med yderligere henvisninger). Den nærmeste parallel er de høje nicher på Assens Kirkes tårn (jf. s. 2440 f.).

På korgavlens inderside er et 148 cm bredt helstensfremspring, der i den bevarede del har karakter af to halvandenstenbrede piller, der bæres dels af de nævnte tilbagespring i gavlens inderside, dels vel af nu skjulte konsoller fornedet.

Pillerne afsluttes foroven i højde med tagfladen. Et diminutivt $\ddagger$ klokkestokværk, der synes en forudsætning for det af Jacob Madsen omtalte høje spir, må have været anbragt herover og været båret af murfremspringene på henholdsvis yder- og indersiden af gavlen. Messeklokkespir med murede underbygninger inkorporeret i korgavlen er velkendte på Fyn (jf. f.eks. Brændekilde, Fangel og Mesinge, s. 3016, 3173 og 4595), men der kendes tilsyneladende ingen nære paralleller til udformningens detaljer.

Det indre fremspring præges af en, formentlig tidlig, forstærkning med udmuring af mellemrummet mellem de to piller og opførelsen af 45 cm brede forstærkningspiller, der griber omkring hjørnerne på de oprindelige piller. Det sekundære fremsprings samlede bredde er 185 cm og fremspringet 85 cm i forhold til den nedre del af gavlens inderside. Forstærkningen er opmuret direkte på oversiden af hvælvet i korforlængelsen.⁶⁴

Et stort *kapel* (fig. 29-30 og 83) blev opført ud for den østlige del af skibets nordside. Kapellets nedre del – 3 à 5 skifter – er opført af granitkvadre. I nord er det nedre sokkelled fra skibets nordside anvendt som sokkel, mens en del kvadre fra soklens øvre led indgår i murværket. En kragsten (fig. 8, jf. fig. 29, jf. s. 6002) er indmuret i nordvesthjørnet. Kapellets øvre del er opført af munkesten i uregelmæssigt munkeskifte, der til tider har karakter af polsk skifte. Alle tre sider har en blændingsdekoration med fem blændinger, adskilt af halvandensten brede piller, og blændingerne afsluttes foroven med en tvedelt, fladbuet overdækning båret af en konsol, bestående af to bindere, hvoraf den nederste er rulskiftestillet. Som parallel til den karakteristiske facadedekoration kan nævnes bl.a. Skovby Kirkes nordkapel (s. 5647)⁶⁵ og Kavslunde Kirkes tilbygning til korets nordside (Vends herred).

Øst- og vestsiden har over blændingsdekorationen et savskifte, og murene afsluttes foroven med en dobbelt falsgesims. I den midterste blænding i nord og vest er et oprindeligt, fladbuet vindue, der senere er ændret (jf. s. 6027). Kapellets indre, der står i forbindelse med skibet med en spidsbuet arkade, har et samtidigt krydshvælv med rektantede halvstensribber, der løber af i hjørnerne, og i syd bæres det af en helstens skjoldbue. I forbindelse med kapellets opførelse er skibets nordmur dette sted nedtaget, og arkadens vanger er væsentlig tyndere end nordmuren i øvrigt.⁶⁶ Årsagen til skjoldbuen i syd i kapellet kan være, at man ønskede en kraftigere mur til at bære skibets tagværk. Der er lette halvstens overribber i ca. to tredjedels højde; en binder er i forbandt med kapperne i hvert andet til tredje skifte.

I østvæggen nær hjørnerne er to lavtsiddende, tilmurede, fladbuede nicher; de er begge 56 cm

Fig. 29. Kapellet set fra vest (s. 6016). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *The chapel seen from the west.*

brede. I nordvæggens østlige del er en, ligeledes tilmuret, 83 cm bred niche.

Den kamtakkede gavltrekant i nord har lige over tagfodshøjde et dobbelt savskifte; herover en blændingsdekoration af syv stigende højblændin-

ger, adskilt af halvandenstenbrede piller. De yderste til hver side har fladbuede overdækninger, mens den midterste har tvedelt, fladbuet overdækning båret af en konsol, bestående af to bindre, hvoraf den nederste er rulskeftestillet. I den

Fig. 30. Kapellet set fra nord (s. 6017). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *The chapel seen from the north.*

Fig. 31. Kapellets indre set mod nord (s. 6016). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Interior of the chapel looking north.*

midterste blænding er en lille, fladbuet glug med stik af rulskeftestillede løbere, hvor af de midterste er kileformet tildannede, og hvis vederlag ligger uden for vangerne. Ved de dendrokronologiske undersøgelser (s. 6029) kunne kapellets tagværk dateres til o. 1515, hvilket meget vel kan angive kapellets opførelsestidspunkt.

En overhvælvning af skibet og dets vestforlængelse udførtes i senmiddelalderen, sandsynligvis o. 1515 jf. dendrokronologiske undersøgelser (s. 6029), med tre fag krydshvælv, der bæres af dobbeltfalsede hvælvpiller samt helstensdybe, spidsbuede gjord- og skjoldbuer, der alle har den karakteristiske vederlagsmarkering i form af et let fremspringende prydskefte. Der er ligeledes skjoldbuer i vest og øst; sidstnævnte viser, at overhvælvningen er yngre end ombygningen af triumfmuren og -buen (jf. s. 6005). Det vestligste fag – i forlængelsen – er uden tvivl opført først, hvilket fremgår af det markant

lavere vederlagsniveau på hvælvpillerne end ved de to øvrige hvælv.⁶⁷ Hvælvets ribber har kvartstensbredde på den nederste tredjedel, herover halvstens. Foroven mødes ribberne i en kvadratisk, diagonalt stillet slutsten. De to østre hvælv, der, som nævnt, er noget højere rejste, har halvstensbrede ribber i fuld højde, og en tilsvarende udformet slutsten genfindes i det østre fag. I tagrummet ses en kontramuring over gjordbuen mellem forlængelsens hvælv og det vestligste hvælv i det oprindelige skib (jf. fig. 92). Nordsidens skjoldbue tilpasser sig nordkapellets arkadebue.⁶⁸ I det midterste hvælv ses tre mandshoveder (fig. 32–33), der hver er udhugget i enden af en teglsten og står i dennes naturlige farve. De er placeret umiddelbart over henholdsvis skjold- og gjordbuen i hvælvets nord- og østkappe. Lignende hoveder findes f.eks. i Davinde og Rynkeby kirker (s. 3665 og 4420) samt Kavslunde Kirke (Vends herred).

Fig. 32–33. Mandshoveder, hugget i teglsten, i skibets midterste hvælv (s. 6018). 32. I nordre kappe. 33. I østre kappe. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Male heads, cut in brick, in the midmost vault of the nave. 32. In the northern severy. 33. In the eastern severy.*

Fig. 34. Hvælpille mellem oprindeligt skib og skibets vestforlængelse i nord (s. 6018). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Vault pier between the original nave and the western extension of the nave in the north.*

Der er svære helstens overribber i halvdelen til to tredjedel af hvælvenes højde; hvert andet skifte er i forbandt med kapperne med to bindere. På skibets østligste hvælv er lette halvstenoverribber omkring toppen.

Et *våbenhus* (fig. 35, jf. fig. 1) opførtes i senmiddelalderen ud for skibets syddør. Den relativt lave bygning er opført af munkesten. Begge flankemure afsluttes foroven med en dobbelt falsgesims. I sydgavlen er en oprindelig, fladbuet dør i et spejl med spidsbuet overdækning med knæk i vederlagene. På østmurens inderside, nord for det nuværende vindue, ses sporene af en helt tilmuret, oprindelig glug. Et lille, fladbuet vindue i begge flankemure er nyere (jf. s. 6027). Våbenhusets indre har fladt bræddeloft, der o. 1897 er hævet ca. 70 cm.²⁹ I en synsforretning 1631 omtaltes en *†stenbænk* i våbenhuset.²²

Den kamtakke, blændingsprydede gavlf har over døren en tilmuret, fladbuet, falset luge (jf. fig. 35 og s. 6025). På fig. 86 fra 1911 ses en bræddeløj i ydre fals, og tilmuringen er formentlig sket o. 1947.⁶⁹ På begge dets sider en blænding, der er fladt spidsbuet med et let knæk i vederlagene og yderst i hver side en rombeformet, aftrappet blænding. Herover en to skifter høj båndblænding. Øverst er der i midten en lodret, smal blænding med tværstav forneden – den kan opfattes

som den nedre korsarm i et hammerkors, jf. tilsvarende i tårnets gavle (fig. 37–38 og s. 6023) og på begge dets sider en lav blænding med samme overdækning som de nedre.

Ombygning af tårnet. I senmiddelalderen gennemgik tårnet en større ombygning, ved hvilken arkaden blev tilmuret, et trappehus tilføjet på nordsiden og tårnet forhøjet. Arkaden blev tilmuret bindigt med murflugten såvel ude som inde med munkesten i munkeskifte.⁷⁰ En dør i tilmuringen er sekundær (jf. s. 6026), mens en dør ind til skibets vestforlængelse samt et vindue i tårnets sydside formentlig er etableret samtidig med tilmuringen af arkaden. Den fladbuede dør (jf. fig. 40) har en enkelt fals på såvel yder- som

Fig. 36. Tårn (s. 6007 og 6021) med trappehus (s. 6024), set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Tower with stairwell, seen from the north.*

indersiden; denne er generelt halvstensbred, men den nordre i vest er lidt bredere for at levne plads til hængslerne, der bar dørfløjen. Døren var tilmuret 1857 (jf. side 6027),⁷¹ men er genåbnet o. 1944.⁷² Det fladbuede, nu ændrede vindue (jf. s. 6027), var sandsynligvis falset til begge sider.

Det forhøjede tårns klokkestokværk (sml. s. 6007) har to glamhuller mod hvert verdenshjørne. Disse er fladbuede, relativt slanke med halvstensfals ude og inde. I alle glamhuller er indsat en, formentlig sekundær, karm af meget kraftigt

Fig. 35. Våbenhuset set fra syd (s. 6019). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *The porch seen from the south.*

Fig. 37. Tårnet set fra vest (s. 6023). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *The tower seen from the west.*

Fig. 38. Tårnets østgavl (s. 6023). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *East gable of tower.*

tømmer, samlet med tappe i hjørnerne. I nord og syd er de anbragt i lysningen (jf. fig. 39), i øst og vest i den indre murflugt. Vestsidens søndre stik er delvist borthugget.

Den kamtakkede østgavl (jf. fig. 38), der har fem kamtakker og en smal toptinde, prydes i sin fulde højde af et hammerkors. I gavlfodshøjde er to fladbuede, falsede glamhuller, der nu er tilmurede i lysningen; de flankeres af to lavere blændinger med spærstikformet øvre afslutning. Foroven

flankeres den øvre korsarm af to kvartcirkelblændinger, og herover er en aftrappet, rombeformet blænding.

Den ligeledes kamtakkede vestgavl (fig. 37) med fem kamtakker i hver side samt en smal toptinde prydes i sin fulde højde af et hammerkors. I gavlfodshøjde er også her to fladbuede, falsede glamhuller, der nu er tilmurede i lysningen; de flankeres af to slanke blændinger med spærstikformet øvre afslutning. Den øvre korsarm flankeres af aftrap-

Fig. 39. Det forhøjede tårns klokkestokværk med glamhul med trækarm (s. 6020) samt indmurede remme til klokkestolen (s. 6029). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *The belfry floor of the heightened tower with a belfry light with wooden frame plus walled-in straps for the bell frame.*

pede romber. Gavludsmykningen har stor lighed med østgavlen på tårnet i Skovby Kirke (s. 5652).

Gavlens indersider har hver to halvstensdybe tilbagespring, et tre skifter over murkronen og yderligere et noget højere end nedre hanebånd.

Trappehuset (fig. 36, jf. fig. 14) opførtes ved den østre del af tårnets nordside og op ad vestforlængelsens nordvesthjørne. Det er opført af munkesten i munkeskifte, rejser sig op til mellemstokværket, hvor dets nordmur afsluttes med en dobbelt falsgesims. Tilbygningen overdækkes af et pulstag. Langt mod øst i nordsiden er en slank, fladbuet dør, hvis vestre anslag er bort-hugget. Trappehusets indre er fortrinsvis muret af løbere. Der er en halvstens, retkantet spindel; trinene er repareret med gule sten af normalfor-

mat. Trappeløbet er meget stejlt. Dets nedre del er overdækket af trinvis stigende, fladbuede halvstensstik og den resterende del af et stejlt stigende, meget fladt tøndehvælv. Den fladbuede overdør med indvendig halvstensfals er samtidig med trappeløbet og er således sekundært brudt igennem tårnets nordmur. Lysningen er muret i flugt og forbandt med trappeløbets sider. I overgangen mellem trappeløbets tøndehvælv og overdørens fladbuede lysning er indlagt et en sten dybt, fladbuet halvstensstik, hvis underside stiger fra syd mod nord. Trappehusets eneste anden åbning er en lille glug i husets vestre side (jf. fig. 87).

Eftermiddelalderlige reparationer og vedligeholdelser. En overhvælvet $\ddagger$ gravkrypt i koret er formentlig indrettet i 16- eller 1700-årene og sløjfedes 1813 (jf. s. 6062). Ved en synsforretning 1631 blev kirkens udvendige mure og især skibets østgavl beskrevet som forfaldne, ligesom en stenbænk i våbenhuset også var forfalden,²² 1635 omtaltes generelt store mangler på mur og tag,²² og 1693 var tårnets sydside meget brøstfældig,²² og

Fig. 40. Sekundær dør i vestforlængelsens vestgavl (s. 6020). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Secondary door in the west gable of the western extension.*

igen 1719 blev kirkens ydermure beskrevet som meget forfaldne for 'såvel sten som kalk'.³⁶ 1815 var kirken »meget godt« istandsat, men allerede 1817 fandt kirkesynet tårnet skrøbeligt, mens synet 1820 og 1824 igen fandt kirken »meget godt vedligeholdt«. ³⁴ O. 1846 gennemgik kirken en hovedreparation, hvorved bl.a. kirkens vinduer blev fornyet (jf. s. 6027).³⁸ Biskop Engelstoft nævner 1863, at korgavlens spir »blev nedtaget for flere Aar siden«; i stedet havde en stork bygget rede der »og holder Kirken fri for Snoge, i de sidste 3-4 Aar«. ⁷³ 1883 planlagdes en større reparation af kirkens ydre, idet bl.a. de på korets og skibets indsatte tegl skulle udstemmes og erstattes med kampestenskvadre. ⁷⁴ Korforlængelsens mure skulle renses for hvidtning, så de røde sten stod fugede. Arbejderne gennemførtes de følgende år, men var endnu ikke færdige 1893, da der stadig manglede partiet på skibets sydside nærmest våbenhuset. ⁷⁵ I forbindelse med en hovedistandsættelse af kirken 1946-47, dog hovedsagelig dens indre (jf. s. 6036), skulle lugen i våbenhusets gavl tilmures (jf. s. 6019). ⁷⁶ 2011 blev der gennemført reparationer af skibets hvælv, der havde vist sig at være ustabile flere steder. ⁴⁰

Gulve. Det nuværende gulv i koret (jf. fig. 79) er af gule og røde fliser, lagt diagonalt fire og fire og med bånd af røde teglsten, anbragt på fladen. Gulvet inden for knæfaldet, i skibet og våbenhuset er af røde teglsten, lagt skiftevis to og to i henholdsvis skibets længde- og bredderetning (jf. fig. 50 og 79). Kortrinnet er af kantstillede, røde teglsten (jf. fig. 50), og gulvet i tårnrummet er et støbt betongulv.

†*Gulve.* En *gulvflise (fig. 41) fra 1500-tallet af den såkaldte 'Næstvedtype' (jf. *DK Holbæk* 64, 904, 1092 og 3421) er under ukendte omstændigheder fundet i kirken og indbragt til Nationalmuseet (inv.nr. D157/1973). Den kvadratiske flise (21×21×3 cm) prydes af en indridset dobbeltlilje og hjørnerne af egeløv. Den har polykrom glasure (grøn, gul og blå). Gulvet i kirken var 1631 formentlig lagt af teglsten, da det dette år blev omtalt som forfaldent og derfor skulle omlægges, og nogle steder skulle der lægges nyt gulv. ⁷⁷ 1693 skulle gulvet i stolestaderne, der ifølge kilden formentlig var stampet jordgulv, repareres. ²²

Igen i 1719 skulle kirkens gulv omlægges. ³⁶ Ved den første indførsel i synsprotokollen o. 1861-62 oplystes, at gulvet inden for knæfaldet var af brædder; nogle af stolestaderne havde bræddegulv, andre murstensgulv, mens de resterende gulve var af mursten. ³⁰ Ved synet 1865 var der planer om at omlægge korets gulv og helst forhøje det et par tommer. ³⁸ 1869 var der planer om en indvendig reparation, hvorved bl.a. bræddegulvene i stolestaderne, der var i meget dårlig stand, skulle udskiftes. Endvidere ønskedes, at gulvet i kirkens vestende skulle omlægges med fliser af samme farve som dem i den østlige del. ²⁹ Ved synet to år senere var istandsættelsen færdig. Herved var ikke blot gulvene i stolestaderne, men hele stolestaderne fornyet (jf. s. 6056). Endvidere var gulvene i kirken lagt med nye fliser. ²⁹ 1875 påtaltes ved synet, at gulvet inden for døren var ujævnt og burde jævnes, hvilket helst burde ske ved, at kampestenen ved døren blev taget bort, og at gulvet mellem dørtrinet og fliserne skulle belægges med beton. ⁷⁸ Gulvet inden for knæfaldet planlagdes 1885 sænket nogle tommer. ⁷⁸ 1886 skulle gulvet i tårnrummet, der da anvendtes som materialrum (jf. s. 6032), lægges med mursten. ³⁸ I forbindelse med kirkens overgang til selveje 1916 påpegedes

Fig. 41. *Gulvflise fra 1500-tallet af den såkaldte 'Næstvedtype' (s. 6025). I NM. – *Tile from the 16. Century of the so-called 'Næstved type'.

bl.a., at gulvet i våbenhuset skulle fornyes.⁷⁹ Igen i 1935 i forbindelse med en større, planlagt restaurering af kirkens indre (jf. s. 6036) ønskedes en hævnning af korgulvet, ny flisebelægning af midtergangen og omkring alteret.⁸⁰ Arbejdet blev formentlig ikke gennemført, da der 1942 fremsattes et ønske om omlægning af gulvet her, hvis det nødvendige antal manglende fliser kunne fremskaffes.⁸¹ I forbindelse med en større istandsættelse af kirkens indre (jf. s. 6036) planlagdes 1944 at fjerne stolestadernes gamle bræddegulve, der var rådne, at sænke gulvet i hele kirken og bl.a. støbe betonunderlag for nye teglfliser.⁷² Denne del af arbejdet synes dog ikke udført.

En sekundær dør på korets nordside er formentlig etableret i anden halvdel af 1800-tallet. Den

nævnes i den første indførsel i kirkeprotokollen 1861-62,³⁰ og Biskop Engelstoft skrev 1863 »nu en lille dør paa det østlige Chors Nordside«⁸² En dør i tilmuringen af arkaden i tårnets vestside (jf. s. 6020) må være etableret efter 1818,⁸³ men før 1857, da biskop Engelstoft dette år nævner den.⁸² Døren (jf. fig. 43 og 19), der er kurvehanksbuet og ret gennemløbende, er placeret op ad den tilmurede tårnarkades søndre vange.

En *†præstedør* på korets sydside omtaltes af biskop Jacob Madsen, og den var i brug på hans tid: »En liden Dør ved synderside neden ind i Choret«.⁸⁴ I en indberetning 1631 om kirkernes tilstand nævnes, at 'kirkedøren, som man går ind ad til koret, er gammel og forfalden'.²² Biskop Engelstoft nævner spor af en lav præstedør i korets

Fig. 42. Kor med gotisk *†*præstedør (s. 6026) samt korforlængelse med genanvendte sokler og kvadre fra *†*apsis, set fra sydvest (s. 6008). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Chancel with Gothic †door and chancel extension with re-used footing and ashlar from †apse, seen from the south west.*

sydmur.⁷¹ Ifølge en beskrivelse i synsprotokollen 1884 om reparation af murværk på korets sydside fremgår dels, at døren var fladbuet, og dels, at den da stadig var i brug.⁷⁴ Gotiske præstedøre kendes tillige fra bl.a. Veflinge og Vigerslev kirker (Skovby Herred).

Kirkens nuværende *vinduer* af støbejern i kor, skib, vestforlængelse og kapel er indsat o. 1846 til erstatning for kirkens gamle trævinduer.³⁸ Våbenhuset blev 1817 beskrevet som værende uden vinduer.⁸⁵ I den første indførsel i kirkens protokol o. 1861–62 omtales ét vindue i våbenhuset,³⁰ og ved kirkesynet 1897 påpeges, at da våbenhuset

var for skummelt, skulle der anbringes to vinduer, et i østmuren og et i vestmuren.⁷⁵ Ved en synsforretning 1882 besluttedes det at forny vinduet i tårnets sydside (jf. s. 6020) med et vindue, svarende til kirkens øvrige.⁷⁵

Et fladbuet *†vindue* ses i skibets sydside (jf. fig. 44). Det fladbuede, højsiddende vindue, som er lidt bredere end det nuværende, havde et stik af rulskeftestillede bindere og herover et prydskefte af løbere. Det kan ikke med sikkerhed afgøres, hvorvidt vinduet er ældre eller yngre end overhvælvingen af skibet. Frem til o. 1846 havde kirken *†trævinduer* (jf. ovf.).

Fig. 43. Tårnets vestside med arkade (s. 6007) samt sekundær dør (s. 6026). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – Western side of tower with arcade as well as secondary door.

Skibets vestforlængelses tagværk af egetræ har seks spærfag med to lag hanebånd og krydsbånd, samlet med hageblade med en nagle i hver. De tre vestligste fag er samlet fra vestsiden, mens de tre øvrige er samlet fra østsiden. Spærstiverne er bladet i spærfodderne. Skibets tagværk kunne ved de dendrokronologiske undersøgelser (jf. s. 6029) dateres til o. 1446.

Korets tagværk (fig. 45–46), fortrinsvis af egetræ, har 12 tætsiddende spærfag samt et nyere op ad triumfmuren. Der er to hanebånd og krydsbånd, alt bladet på vestsiden med hageblade. Der er lodrette spærstivere i spærfodder. Tagværket, der er nummereret fra vest, har stregnumre i såvel nord- som sydsiden (fig. 95). Flere spær er fornyet i fyr. Spærfag 5 synes dog helt intakt. Tagværket kunne ved de dendrokronologiske undersøgelser (jf. s. 6029) dateres til o. 1505 og antyder hermed dateringen af korets østforlængelse, hvorved hele korets tagværk er fornyet.

Skibets tagværk. Det oprindelige skib har 13 spærfag af egetræ (fig. 47) med to hanebånd, hvoraf det nedre er relativt højsiddende, krydsbånd og lodrette spærstivere, der er tappet i spærfodder. Det hele er samlet fra vestsiden med hageblade, hvor der er to nagler i hver; samlingerne i spærfodderne er dog tappet. Tagværket er nummereret med firkantstik i nord (fig. 94) og stregnumre i syd. Skibets tagværk kunne ved de dendrokronologiske undersøgelser (jf. s. 6029) dateres til o. 1515.

Kapellets tagværk af egetræ har seks spærfag med to hanebånd (fig. 93), hvoraf det øvre er bladet, og det nedre er tappet; der er krydsbånd, der er bladet på nordsiden, de fleste med hageblad. Der er lodrette spærstivere, tappet i spærfodder. Tagværket er nummereret med stregnumre i øst og trekantstik på linje i vest. Kapellets tagværk kunne ved de dendrokronologiske undersøgelser (jf. s. 6029) dateres til o. 1515.

Fig. 44. Skibets sydside med romansk, ombygget vindue (s. 6001–02) samt spor af gotisk vindue (s. 6027). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – South side of the nave with a rebuilt Romanesque window and traces of a Gothic window.

Fig. 45. Korets tagværk, oversigt, set mod øst (s. 6028). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Roofing of the chancel, general view, looking east.*

Tårnets tagværk, fortrinsvis af egetræ, har tre spærfag; i nordsiden er der tre gamle spær, mens det midterste i sydsiden er udskiftet. Det består desuden af to hanebånd og korte, skråstillede spærstivere. Spærstiverne mangler i det midterste fag i nord og i midterste og vestre fag i syd. Af nedre hanebånd er midterste og østre genanvendte spær. Øvre hanebånd er bladet på vestsiden med et hageblad, mens de nedre er tappet. De meget kraftige egebjælker må være udskiftet, da spærstiverne ikke er tappet ned i disse, men blot fæstnet med søm. Der er lodrette dokke, tappet i midtpunktet af nedre hanebånd, mens fastgørelsen til bjælkelaget er ukendt.

Våbenhusets tagværk er nyere, af fyr.

† *Tagværker.* Et gavlspær med spærfod og kort, lodret spærstiver har efterladt sig spor i østgavlens østside i nord (jf. fig. 48 og s. 6002).

Dendrokronologiske undersøgelser. Der er i 2020 udtaget i alt 18 boreprøver af egetømmer i tagværkerne over kor, skib, skibets vestforlængelse samt kapel.⁸⁶ Af de fem udtagne prøver fra tagværket i skibets vestforlængelse kunne to dateres til o. 1446. Af de fire udtagne prøver af korets tagværk (jf. s. 6028) kunne de tre dateres til o. 1505. Af de seks prøver af skibets tagværk (jf. s. 6028) kunne fem dateres til o. 1515, og alle tre udtagne prøver fra kapellets tagværk (jf. s. 6028) kunne dateres til o. 1515.

Klokkestolen består af to bjælker, der bæres af indmurede remme i klokkestokværkets nord- og sydmure. Remmene skærer midt hen over glamhullerne (jf. fig. 39) og er indlagt samtidig med stokværkets opførelse, mens bjælkerne kan være senere fornyet.⁸⁷ Hver bjælke støttes af to nyere, lave stolper med hver en skråstiver.

Den nuværende *tagbeklædning* på kor, skib, kapel og våbenhus er håndstrøgne vingetagsten. På korets og skibets sydside er de senest fornyet 2009–2011, på korets og skibets nordside 1994.⁴⁰ Tårnet er tækket med bly; senest repareret 2012.³¹

†*Tagbeklædning.* Ved biskop Jacob Madsens visitats i kirken 1590 var der tegltag på tårnet, mens der var blytag på resten af kirken.⁸⁸ Ved en synsforretning 1631 omtales blytaget over koret og på kapellets vestre side nærmest tårnet som værende forfaldent, mens der da omtales 'stentag' (tegltag), der var brøstfældigt over de vestligste seks fag på kirkens nordside.²² I en skrivelse 1665 nævnes, at 10 tavler bly er taget af kirken og lagt på tårnet, mens 200 tagsten er købt til at lægge på i stedet for dem, der forrige år blæste ned.⁸⁹ 1693 omtales blytækkerarbejde på kirkens tag, men det specificeres ikke hvor.²² Ved et kirkesyn i juni 1824 nævntes, at der da var huller i blytaget over tårnet, og at der over den øvrige kirke manglede tagsten.³⁴ I november samme år ansøgte kirkeejeren Constance Henriette Frederikke Knuth-Gyldensteen om tilladelse til at lade et stykke af blytaget på kirken nedtage og erstatte af et »Stentag«.³⁷ I januar året efter meddelte Danske Kancelli, at der forelå en godkendelse fra kongen til at udskifte blytaget på koret med et tegltag. 6.600 pund gammelt bly fra taget på Hårslev Kirke blev bortauktioneret 27. juni 1825, og ifølge provstiarkivets korrespondance skulle halvdelen af indtægterne herfra bruges til sognets skolekasse og den anden halvdel til amtshjælpekassen for skolelærere.⁹⁰ Ved indførslen i den første kirkeprotokol 1861 nævnes, at der er blytag på tårnet og lidt af skibet, mens der er tegltag på resten.³⁰ Biskop Engelstoft skrev 1863, at der da var tegltage på hele kirken, dog blytag over tårnet.⁸² 1911 var der dog blytag over den allervestligste del af skibet nærmest tårnet.⁹¹ I forbindelse med arbejder ved kirkens overgang til selveje 1916 omtales reparationer på tårnets blytag og tegltagene på de øvrige bygningsdele.⁹² Ved kirkesynet 1935 noteredes, at tårnets blytag skulle repareres 1935, og året efter, at det var udført.⁹³ Våbenhusets tagbeklædning skulle ifølge kirkens protokol omlægges 1940, men 1954 skulle der lægges nye tagsten.³¹ Tagbeklædningen på korets og skibets sydside blev udskiftet 1977.⁹⁴

Farveholdning. I synsprotokollen 1883 påpegedes, at den »smagløse blå dekoration« bag altertavlen skulle overkalkes, så den ikke længere var synlig.³⁸

Kirkens nuværende *opvarmning* er naturgas, installeret ved at oliefyringsanlægget fra 1988 (jf. ndf.) blev ombygget til et gasfyringsanlæg.⁴⁰ Ifølge synsprotokollen 2006 blev fyret udskiftet dette år.³¹

†*Opvarmning.* Ved kirkesynet 1877 noteredes, at der burde opsættes to kakkelovne, som skulle placeres i kirkens skib ved pillerne på hver side af kapellet i nord. Der suppleredes, at disse skulle fyres med kul.⁷⁸ Allerede året efter konstaterede synet, at de to ovne ikke kunne opvarme kirken tilstrækkeligt, hvorfor patronen ville sørge for, at røret fra kakkelovnene blev ført ind højere oppe i skorstenene, og tillige ville han forhøje skorstenene, som gik op igennem den nordlige tagflade.⁷⁴ Ifølge synsprotokollen 1903 var to varmeovne anskaffet.³⁸ I anledning af kirkens overgang til selveje 1916 (jf. s. 5998) planlagdes at ommure den ene skorsten.³⁹ 1927 skulle kakkelovnene istandsættes efter anvisning af en sagkyndig mand fra Allerups Fabrikker i Odense.⁹⁵ Atter i 1934 skulle de efterses af en sagkyndig fra Allerups fabrikker og repareres,⁶⁹ men der vedtoges i stedet at installere et nyt varmeanlæg i kirken, en kalorifer, efter tilbud fra C. M. Hess' Fabrikker, Vejle. Kaloriferen blev placeret i nordsiden af skibets midterste fag, skorstenen indhugget i nordmuren og piben ført op igennem tagryggen (jf. fig. 2). De tidligere skorstene skulle fjernes.⁹⁶ I forbindelse med en 1944 planlagt hovedstandsættelse (jf. s. 6025) overvejedes et nyt elektrisk varmeanlæg, men det blev året efter frarådet,⁷² og 1946 noteredes, at kirkens kaloriferanlæg trængte til en hovedstandsættelse.³⁹ Skorstenen skulle 1949 fornyes fra hvælvingen til tagrygningen.⁸¹ Et helt nyt varmluftsanlæg, et oliefyret centralvarmeanlæg fra Horwath & Skou i Århus, blev i 1968 anbefalet af arkitekt Ebbe Lehn Petersen og blev installeret i en tilbygning til ligkapellet (jf. s. 5999) med en varmeplade og ventilatorer i den gamle kalorifergrav. Rørene blev ført fra kapellet langs med skibets nordmur og igennem fundamentet ind til kaloriferen.⁴⁰ Skorstenen skulle herefter fjernes,

men det skete formentlig ikke, da der i protokollen 1980 som ny udsættelse nævntes en tagreparation, hvorunder man skulle fjerne den gamle skorsten.³¹ Dette gentoges såvel 1983 som 1984.³¹

Elektricitet. Efter en indsamling 1916, hvor man nævnte, at det ville være billigere end fortsat at bruge stearinlys, blev der installeret elektricitet i kirken.⁹⁷

Fig. 46. Korets tagværk, oversigt, set mod øst (s. 6028). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Roofing of the chancel, general view, looking east.*

Fig. 47. Skibets tagværk, oversigt, set mod øst (s. 6028). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Roofing of the nave, general view, looking east.*

En støttepille er opført ved tårnets sydvesthjørne (jf. fig. 1 og 37). Allerede ved Jacob Madsens besøg 1590 var der stabilitetsproblemer ved tårnet (jf. s. 6007), idet han skrev: »Tornet ont, en Hiørne Sten spruket; de vil sette en Pille til«. ²⁸ Ved kirkesynet 1815 påpegedes, at pillen ved sydvesthjørnet af tårnet burde have et tegtag. ³⁴ 1881 var pillen 'så brøstfældig', at den ikke kunne repareres, men skulle erstattes af en ny af røde mursten, udfugede i cement, ³⁸ og 1931 skulle dens tagsten fornyes. ⁹⁸ Den kraftigt fremspringende pille er diagonalt anbragt ved tårnets sydvesthjørne. Den lave forside afsluttes foroven af en dobbelt falsgesims, og pillen overdækkes af et tegtag med kraftigt fald.

Murbehandling. I indførslen i den første kirkeprotokol o. 1862 nævnes, at kirken indvendig er hvidtet og udvendig ligeledes fint hvidtet og bestænket med rødt. ³⁰ Korforlængelsen stod 1885

hvidtet og skulle affrenses, så 'de oprindelige røde sten står fugede'. ⁷⁴

Materialhus. Tårnrummet blev i al fald fra begyndelsen af 1800-årene anvendt som materialrum. Det nævnes 1817-18, hvor det fremgår, at adgangen var igennem skibet, hvilket forårsagede træk og kalkstøv. ³⁴ I en oversigt over materialhuse ved Gyldensteens kirker 1820 nævnes et rummeligt materialhus »under Taarnet«. ³⁴ Adgangen var 1857 gennem døren i tårnets vestside (jf. s. 6026), da døren til skibets vestforlængelse da var tilmuret (jf. s. 6020); denne blev genåbnet o. 1944 (jf. s. 6020). Da der 1974 var opført et nyt redskabsskur på kirkegården (jf. s. 6000), skulle tårnrummet ikke længere anvendes til dette formål. ⁹⁹ Rummet anvendes stadig til opbevaring.

Fortov. Ved kirkesynet 1842 noteredes, at der skulle anlægges et fortov omkring kirken. ³⁸ 1883 nævnes, at der omkring kirken skulle brolægges

med en passende skråning fra kirken i 1½ alens bredde.³⁸ I forbindelse med kirkens overgang til selveje 1916 (jf. s. 5998) skulle fortovet omkring kirken restaureres.⁹² 1928 skulle stenbroen ved

syd- og vestsiden omkring kirken repareres,⁶⁹ 1932 skulle den ved 'sideskibet' mod nord istandsættes, så vidt muligt med nye kantsten,³¹ og 1949 skulle hele stenbroen omkring kirken repareres.⁶

Fig. 48. Spor efter et gavlspær med spærfod og kort lodret spærstiver i skibets østgavls østside (s. 6029), set fra korets tagrum samt puds på korets overmur (s. 6002). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Traces of a gable rafter with rafter foot and short, vertical rafter strut in the east side of the chancel loft as well as plaster on the upper wall of the chancel.*

Fig. 49. Indre set mod øst. Foto Chr. Axel Jensen 1911. I NM. – *Interior of the church looking east.*

INVENTAR

Oversigt. Kirkens ældste inventarstykke er den romanske døbefont af den enkle 'Højby-type'. Alterbordet er senmiddelalderligt og muret af munkesten. Et sengotisk korbuekrucifiks, der tilhører en fynsk værkstedsgruppe fra slutningen af 1400-tallet, viser som et usædvanligt træk den korsfæstede hængt i fire nagler ligesom på samme værksteds krucifiks til birgittinerklosterkirken i Maribo. Alterkalken fra 1597 (altersæt nr. 1) er udført af Odenseguldsmeden Hans Poulsen Sperling og er et af de ældste stemplede, fynske sølvarbejder. Bomærker og initialer viser, at den oprindeligt har tilhørt Verninge Kirke, hvorfra den forsvandt under Karl Gustav-krigene 1657–60. Den er skænket til Hårslev Kirke 1664 af Hinrich Beyer og Catrina Rosendal. De ældste dele af alterbordspanelet hidrører antagelig fra 1600-tallet. Prædikestolen i højrenæssancestil er i vidt omfang udført som kopi af Harmen Garstenkorns prædikestol i Bogense fra 1604 (s. 2159). Den er formentlig først opsat i 1630'erne. Alterstagerne er fra o. 1650. Dåbsfadet af kobber er dateret 1690. Alterskranken med udsavede balustre er opsat o. 1720 (og ombygget 1946). Alterdisken er udført 1749 af Friedrich Wissing, Odense. Et sølvkrucifiks fra o. 1750, der har været monteret på al-

tertavlen, har måske oprindeligt prydet en messehagel. Det ældste sygesæt (nr. 1) er et tinarbejde fra kandestøberen Peder Andersen i Nyborg, der blev mester 1758. En salmenummertavle (nr. 1) af svejftet type fra o. 1800 henligger nu på våbenhusloftet. En pengeblok stammer fra første halvdel af 1800-tallet. Klokken er støbt 1838 af I. C. & H. Gamst, København. Altertavlen fra 1845 har et samtidigt maleri af Bebudelsen, udført af Christoffer Faber som kopi efter J. L. Lunds maleri i Helsingør Skt. Marie Kirke. Et sygesæt i sølv (nr. 2) er anskaffet o. 1864. Stolestaderne er fra 1870, men med gavle fra 1946 tegnet af Axel Jacobsen. En oblatæske er anskaffet 1876 fra Den Kgl. Porcelænsfabrik og en alterkande (nr. 1) 1884 fra Bing & Grøndahl. Fire ens lysekroner er ophængt 1908 og 1914. En syvstage er skænket 1923. En alterkande af sølvplet (nr. 2) er fremstillet o. 1930 af Cøhr, Fredericia. Salmenummertavlerne og præsterækketavlerne er som stolestagedavlne fra 1946 og tegnet af Axel Jacobsen. Orglet er bygget 1974 af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby, oprindeligt med ti stemmer, senere udvidet med to stemmer. Et supplerende altersæt i sterlingsølv (nr. 2) er anskaffet fra T. Linder-Madsen, Viby Sjælland. Dåbskanden af kobber er skænket 2000 af Peter Andersen, Nymark. Et maleri af Nadveren, udført af Ivan Kyrum 2009, er skænket 2011.

Fig. 50. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Interior of the church looking east.*

Farvesætning. Bortset fra korbuekrucifikset, prædikestolen og altertavlen, der har bemaling fra henholdsvis 1870, 1928 og 1946, står inventaret med farvesætning fra 2009 ved Bent Jacobsen, Korinth.⁴⁰ Alterbordspanelet og altersranken har brune farver tilpasset altertavle og prædikestol, mens stolestaderne er grønne og orglet mørkeviolet.

Istandsættelser. I forbindelse med korets sengotiske østforlængelse opførtes et nyt, muret alterbord. Formentlig har korbuekrucifikset på dette tidspunkt hængt foran korbuen, mens døbefonten har stået i kirkens vestende. Derudover omfattede det senmiddelalderlige inventar en $\dagger$ altertavle (nr. 1) med Marias Himmelkroning, tre $\dagger$ sidealtertavler, en $\dagger$ degnestol og angiveligt også et $\dagger$ skab. Ved biskop Jacob Madsens visitats 1590 stod altertavlerne henholdsvis på højalteret og i nordkapellet, der på dette tidspunkt også rummede døbefonten samt nogle stolestader. Biskoppen omtalte også en $\dagger$ lektorieprædikestol tværs over korbuen, som antagelig må være kommet til o. 1575, og han betegnede i øvrigt kirkens generelle stand som god (»vel flyet«).²⁸ De nævnte katolske altertavler blev formentlig alle fjernet 1599, da en ny $\dagger$ altertavle (nr. 2) med billedskærerarbejde af ukendt indhold blev opsat. Det var formentlig den førnævnte $\dagger$ lektorieprædikestol, der 1631 blev

betegnet som 'gammel og forfalden', og den nuværende prædikestol må derfor være anskaffet herefter, antagelig i 1630'erne. Et $\dagger$ korgitter kan muligvis være opsat i samme forbindelse. Kirkens summariske regnskaber viser, at bygningsfonden var relativt velpolstret. Der blev 1637-39 gjort et indhug på ca. 2.700 mark, men det fremgår ikke af regnskaberne, om udgifterne vedrørte bygning eller inventar. Det samme gælder for udgifter på ca. 1.600 mark 1642-44 og ca. 1.700 mark 1653-54.¹⁰⁰ Kirken blev 1661 omtalt som 'ruineret' pga. Karl Gustav-krigene 1657-60.¹⁰⁰ Ifølge overleveringen skulle et hul i en $\dagger$ dørfløj stamme fra denne tid. Istandsættelser og nyanskaffelser er yderst sparsomt omtalt i skriftlige kilder før 1800-tallet. Dog ses en ældre $\dagger$ altersranke 1719 at være brøstfældig. Ved synsforretninger 1815-24 blev kirkens vedligeholdelsestilstand betegnet som god.³⁴ Det ovennævnte $\dagger$ korgitter blev fjernet o. 1820, da også nye $\dagger$ præste- og degnestole indrettedes i koret. Omkring denne tid må inventaret have fået en lysegrå 'perlefarve' med forgyldning (omtalt 1861).³⁰ Renæssancealtertavlen fra 1599 ($\dagger$ nr. 2) blev 1845 udskiftet med den nuværende altertavle. 1870 undergik kirkerummet en hovedindsættelse, efter menigheden havde ytret ønske om 'hovedforandring' og en 'mere tidssvarende tilstand'.¹⁰¹ Der blev

opsat nye stolestader, og inventaret blev bemalet med en lys egetræsådring. 1903 opsattes et $\uparrow$ pulpitur og et $\uparrow$ orgel i skibets vestende. Ud over de eksisterende lysekroner fra 1908 og 1914 ophængtes 1916 en bemærkelsesværdig 'lysekrone' (nr. 5) i form af en trekløverbueformet plade med en række nedhængende lyskilder. En hovedstandsættelse blev planlagt o. 1935 af arkitekt August Colding, Nyborg, men arbejdet blev først gennemført 1946 under ledelse af arkitekt Axel Jacobsen.¹⁰² På inventarsiden bestod det i flytning af alterbordspanelet (med henblik på indretning af to $\uparrow$ præsteværelser) og fornyelse af alterskrankens knæfald,¹⁰³ stolestadegavl, indvendige dørfløje, salmenummertavler, præsterækketavler og $\uparrow$ orgelfacade. Istandsættelsens farveholdning var gråtonet og repræsenteres endnu af præsterækketavlerne. Den seneste større istandsættelse fandt sted 2009 under ledelse af arkitekt Morten Krogh Madsen.¹⁰⁴

Alterbordet (fig. 51) af munkesten står helt op ad østvæggen og er formentlig opført i tilslutning til korets senmiddelalderlige østforlængelse (jf. s. 6007). Dimensionerne kan ikke erkendes på grund af et omgivende ramme- og panelværk (ndf.), men ifølge iagttagelser 1911 er bordet 182 cm bredt og 114 cm højt, mens dybden heller ikke da kunne erkendes.¹⁰⁵ I bunden af sydsiden findes en fladbuet niche, 53×39 cm og 57 cm dyb, der fortsætter som en mere snæver åbning

på 21×20 cm i yderligere 95 cm's dybde. Den tynde bordplade af træ er nyere. Da sognepræsten 1809 forgæves eftersøgte relikvier eller helgengrav i bordets overside, fandtes en $\uparrow$ bordplade af 'gamle fjæle'.¹⁰⁶ Alterbordets kortsider står delvist blotlagt siden kirkens istandsættelse 1946.

Alterbordspanel (fig. 52), 188×86 cm, 120 cm højt. Forsiden har fire glatte, højrektangulære fyldinger og forsænkede, lodrette ramkestykker, der formentlig hidrører fra 1600-tallet.¹⁰⁷ Det øvrige rammeværk og den høje tandsnitsfrise foroven synes at være nyere ligesom de to smalsider, der hver har en fylding omtrent svarende til forsidens. To åbne rammer på nord- og sydsiden (jf. fig. 51) er tilføjet 1946 ved panelets flytning mod vest med henblik på en delvis blotlægning af det murede alterbord (ovf.).¹⁰⁸ Bemalingen fra 2009 har brun som hovedfarve, mens fyldingerne står med en lys, gulbrun farve, og enkelte profiler er forgyldte.

$\uparrow$ *Alterklæder*. 1) Omtalt 1631 som meget forældet, pjaltet («pallttig») og 'ormet'.²² 2) Nævnt 1817, et rødt klæde, der var ormædt.⁸⁵ 3) 1818, sort, en farve, der på dette tidspunkt vandt indpas i flere af grevskabet Gyldensteens kirker (jf. f.eks. s. 5392, 5540 og 5594).³⁴ 4) 1848, af rødt bomuldsfløj med gule silkefrynser.²⁹ Synsprotokollen

Fig. 51. Niche i det senmiddelalderlige alterbords sydside (s. 6036). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Niche in the south side of the Late Medieval Communion table.

nævner hyppigt, at klædet skal fornyes, men det er uvist, hvad der blev realiseret.³⁸ Det ses dog, at alterklædet 1884 fik et kors af sølvbrokade,³³ leveret af købmand Conrad Frederik Gatzeviller i Børgense,³⁵ og at dette 1896 erstattedes af et kors af guldbrokade (jf. fig. 49).¹⁰⁹

Alterdug, 2017, syet af Ellen Hansen, Væde. Den hvide dug har korsprydet kniplingskant efter tegning af Else Marie Bjerregaard, Kerteminde.¹¹⁰

†*Alterduge*. 1862 fandtes en dug af hvidt linned med frynser.³⁰ Nye duge blev 1896 og 1901 leveret af Wessel & Vett (Magasin du Nord).³⁵

†*Sidealterborde*. I nord- og sydsiden af triumfmurens vestside er der spor efter to sidealterborde (jf. s. 6005).

†*Altærtæppe*, med stramajbroderi, omtalt 1926.³¹

Knæleskammel, nyere, med lysebrunt skindbetræk (jf. fig. 22). En †*knæleskammel* havde 1862 betræk af rødt bomuldsfløj og kant af gule silkefrynser.³⁰

Altærtavle (fig. 54), 1845, med samtidigt maleri af *Bebudelsen*, udført af Christoffer Faber (1800–69) som kopi efter hans lærer J. L. Lund. Det usigenerede billede er udført i olie på lærred, lysmål 154×127 cm, og viser i nazarensk præget stil ærkeenglen stående over for Maria, der sidder med

hænderne krydset foran brystet. Han peger på en vinranke, der vokser ind ad det rundbuede tvillingevindue. Forlægget er J. L. Lunds maleri fra 1840 i Helsingør Skt. Marie Kirke (*DK Frborg* 356), som Faber også havde kopieret to år tidligere til sit altermaleri i Drigstrup (s. 4096).¹¹¹

Tavlens enkle, arkitektoniske rammeværk er beslægtet med rammer til andre af Fabers altermalerier,¹¹² men er ændret ved en ombygning 1946. Storstykket er glat på nær midtfeltets prydlister. To oprindelige, foranstillede søjler er 1946 dubleret, så der står to søjlepar. De har glatte skafter og korintiske kapitæler. Også den glatte, gennemløbende frise og trekantfrontonen er tilføjelser fra 1946 ligesom fodstykket under det oprindelige postament. Sidstnævnte prydes yderst af diamantbosser og har diminutive vinger med stiliseret, rosetprydet volut. Bemalingen fra 1946 (og 2009) omfatter mørkebrunt på storstykket, lysegråt og forgyldning på søjler og lister samt lys egetræsådring på fodstykket og småvingerne foruden rødt på bosserne. Indskrifterne på frise og postament er fra 1946. Med forgyldt fraktur på sort bund citeres henholdsvis Matt. 19,26 og Luk. 1,53, mens frontonen på tilsvarende vis har Kristusmonogram (chi rho) flankeret af alpha og omega.

Fig. 52. Alterbordspanel fra 1600-tallet, men med fornyelser (s. 6036). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Communion table panel from the 1600s but with renovations.*

Altermaleriet og rammen blev angiveligt opsat i maj 1845.¹¹³ Ophavsmanden til det usignerede maleri fremgår af en notits ved biskop C. T. Engelstoft 1857: »Altertavle er Bebudelsen af Faber«.¹¹⁴ Christoffer Faber, der nok var sin samtids største leverandør af nye alterbilleder til de fynske kirker, var også grevskabet Gyldensteens foretrukne maler. Han leverede billeder til ikke mindre end seks af grevskabets 12 kirker. Ud over Hårlev drejer det sig om Uggerslev (s. 5336), Nr. Højrup (s. 5395), Grindløse (s. 5594), Skovby (s. 5664) og Melby (s. 5901).

Rammeværkets oprindelige udseende kendes fra et foto 1911 (fig. 49) samt opmålingstegninger udarbejdet af arkitekt Axel Jacobsen 1945 som forberedelse til ombygningen. Det fremgår, at rammeværket oprindeligt havde et højtragende og let spidsbuet, nygotisk topstykke med rundbuefrise og trekløverkors samt en frise med svejfede ender.¹¹⁵ Begge dele flankeredes af drejede småspir. Den oprindelige staffering, hvis karakter ikke kendes,¹¹⁶ blev ændret 1870 ved en nystaffering, der formentlig havde lys egetræsådring som det dominerende element.³⁸ Hertil stod topstykkets kors forgyldt på blå bund.¹¹⁶ På frisen fandtes frakturindskrift fra

Joh. 3,16: »Saa har Gud elsket Verden, at han har givet sin Søn den eenbaarne, at hver den som troer paa ham, ikke skal fortabes, men have et evigt Liv« (jf. fig. 49). Postamentet havde tilsvarende citat fra Matt 1,21 (Bebudelsen): »Du skal kalde hans Navn Jesus, thi han skal frelse sit Folk fra Synder« (jf. fig. 49). Et lille sølvkrucifiks (s. 6059) blev o. 1901 opsat over maleriet.¹⁰⁵ Rammen blev ombygget 1946 efter forslag ved arkitekt Axel Jacobsen: Topstykket og frisen blev udskiftet med de nuværende dele, mens storstykkets to søjler blev dubleret, og postamentet tilføjedes et fodstykke. Axel Jacobsen foreslog desuden at tilføje smalle storvinger med forlæg i postamentets småvinger (jf. fig. 53), hvad han dog måtte fravige. Endelig blev rammen ny-malet, og det førnævnte sølvkrucifiks blev flyttet til postamentet.¹¹⁷ Konservator Bent Jacobsen justerede 2009 farvesætningen, idet to grå og brune nuancer på storstykket blev overmalet med mørkebrunt. Maleriet blev samtidig konserveret og sølvkrucifikset afmonteret.¹¹⁸

†*Altertavler.* 1) Senmiddelalderlig, muligvis o. 1400–50, med Marias himmelkroning (Gudfader kroner Maria) som centralt motiv i den øvre af to figurrækker med apostle. Tavlen kendes fra bi-

Fig. 53. Arkitekt Axel Jacobsens første og ikke-realiserede forslag til altertavlens istandsættelse (s. 6038). 1:100. Tegning af Axel Jacobsen 1945 i NM. – *Architect Axel Jacobsen's first, unrealized proposal for the repair of the altarpiece.*

Fig. 54. Altertavle 1845, med samtidigt maleri af Bebudelsen udført af Christoffer Faber (1800–69) som kopi efter J. L. Lund (s. 6037). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Altarpiece, 1845, with contemporary painting of The Annunciation by Christoffer Faber (1800–69) as a copy after J. L. Lund.*

skop Jacob Madsens beskrivelse 1590: »1 Skarns Taffle paa Alteret: Jomfrue Mariæ Billed paa oc den gamle Gud, oc 2 Rader Aposteler; er lang oc smal«. ²⁸ Beskrivelsen tyder ifølge Sissel F. Plathe på, at tavlen har været af samme type som en lille gruppe tavler fra første halvdel af

1400-tallet i Felsted, Højer og Emmerlev (*DK Sjyll* 1878, 1032 og 1374), hvortil kan føjes Byrum (Hjørring Amt). ¹¹⁹ Som konklusion på sin besigtigelse af tavlen 1590 beordrede biskoppen, at den skulle fjernes (»skal bort oc en anden i Stedet«). ¹²⁰ Den blev udskiftet 1599 (jf. ndf.).

Fig. 55. Altersæt (s. 6040). Kalken er udført 1597 til Verving Kirke af Odenseguldsmiden Hans Poulsen Sperling. Bægret er fornyet 1749 af Fridrich Wissing, Odense, der også har leveret disken samme år. Kalken er kommet fra Verving Kirke under Karl Gustavkrigene 1657-60 og er skænket til Hårlev Kirke 1664 af Hinrich Beyer og Catrina Rosendal. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Communion set. The chalice was made in 1597 for Verving Church by the Odense goldsmith Hans Poulsen Sperling. The cup was renovated in 1749 by Fridrich Wissing, Odense, who also supplied the paten the same year. The chalice came from Verving Church during the Dano-Swedish War of 1657-60 and was donated to Hårlev Church in 1664 by Hinrich Beyer and Catrina Rosendal.*

2) 1599,¹²¹ anskaffet af Rugårds lensmand, Carl Bryske til Margård (1547-1613). Tavlen var prydet af billedskærerarbejde¹²¹ og viste desuden Carl Bryskes fædrene og mødrene våbener (Bryske og Viffert), formentlig på storvingerne.¹²² Tavlen er tidligst omtalt af Jacob Madsen ved en visitats 4. maj 1600: »En skøn ny Taffle indsat paa Alteret».²⁸ Biskoppen oplyste også, at tavlen i lighed med en $\dagger$ alterkalk (s. 6043) var bestilt af Bryske, men betalt med kirkens penge (»giord oc flyd ved Karl Bruske aff Kirkens Pendinge«).¹²³ 1719 betegnedes tavlen som brøstfældig, hvad der blev gentaget 1726 med tilføjesen, at dens bemaling var gammel.³⁶ En istandsættelse fandt sted 1749 eller 1750 på foranledning af stiftamtmand Christian Stockfleth, der da bestyrede Gyldensteen på en umyndig ejers vegne.¹²⁴ Tavlen blev endnu omtalt 1831²⁴ og må være kasseret ved anskaffelsen af den nuværende altertavle 1845.

Tre $\dagger$ sidealtertavler stod i nordkapellet ved Jacob Madsens visitats 1590 og skulle fjernes ifølge biskoppens anvisninger (»3 Taffler skal vd.«).²⁸ Det er muligt, at i det mindste to af dem oprindeligt kan have stået på $\dagger$ sidealterborde i skibet ved triumfinuren (jf. s. 6005 og 6037) og kan være flyttet til det o. 1515 opførte nordkapel (jf. s. 6016).

Altersæt. 1) (Fig. 55), bestående af en kalk fra 1597, udført af Odenseguldsmiden Hans Poulsen Sperling ($\dagger$ 1601), og en disk fra 1749, fremstillet af Fridrich Wissing, Odense ($\dagger$ 1770), der samme år fornyede kalkens bæger. Kalken, der er skænket 1664 af Hinrich Beyer og Catrina Rosendal, har oprindeligt tilhørt Verving Kirke (s. 3235), hvorfra den er bortkommet under Karl Gustav-krigene 1657-60.¹²⁵

Kalken er 23,5 cm høj. Dens fod har syv kølbuetunger, smal fodplade og profileret standkant med en bort af punslede krydser. Alle tungerne

Fig. 56. Indgraveret Golgatafremstilling og datering »1597« på alterkalken (s. 6042, jf. fig. 55). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – Engraved Calvary picture and dating “1597” on the chalice (cf. fig. 55).

Fig. 57. Indgraverede bomærker og initialer fra 1597 på alterkalken, hhv. »HSL« for Verninges sognepræst Stephan Lauritsen (th.) og »KP« for en af Verninge Kirkes værger (tv.) (s. 6042, jf. fig. 55). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – Engraved owner's marks and initials from 1597 on chalice, resp. “HSL” for Verninge’s pastor Stephan Lauritsen (right) and “KP” for one of Verninge Church’s wardens (left) (c. fig. 55).

Fig. 58. Indgravede bomærker og initialer fra 1597 på alterkalken: »LT« (tv.) og »IA«, begge uidentificerede (s. 6042, jf. fig. 55). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – Engraved owners' marks and initials from 1597 on the chalice "LT" left and "IA", both unidentified (cf. fig. 55).

har graving. På en af tungerne ses kalkens datering »1597« sammen med en golgatas scene (fig. 56).¹²⁶ På de tilstødende fire tunger findes bomærkeskjolde med initialer fra samme tid, tv. »KP« og »HSL« (fig. 57), th. »LT« og »IA« (fig. 58). Initialerne HSL og det ledsagende bomærke kan med sikkerhed identificeres som tilhørende Varnings sognepræst Stephan Lauritsen, mens initialerne KP og det tilknyttede bomærke tilhører

en formodet kirkeværg i Verninge.¹²⁷ De to andre må ligeledes tilhøre kirkeværg. Dertil findes en sekundær giverindskrift (fig. 59) med versaler fra 1664: »har givet til Haarsle kierch dene kalch Hinrich Beyer/ Catrina Rosendal 1664«. Under foden er mestermærke for Hans Poulsen Sperling (†1601)¹²⁸ og Odenses bymærke, dobbeltliljen (fig. 96).¹²⁹ Foden rejser sig stejlt mod det syvkantede skaft. Knoppen er gotiserende

Fig. 59. Udsnit af alterkalkens giverindskrift 1664 for Hinrich Beyer og Catrina Rosendal (s. 6042, jf. fig. 55). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – Detail of donor's inscription on chalice, 1664, for Hinrich Beyer and Catrina Rosendal (cf. fig. 55).

Fig. 60. Sygesæt nr. 1, af tin, udført o. 1775 af kandestøber Peder Andersen, Nyborg (s. 6044). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Chalice for the sick (no. 1), pewter, made by Peder Andersen, Nyborg c. 1775.*

med syv rudebosser, der har indgravede versaler på krydsskraveret bund: »+ihesus« og deles af spidsblade med trekloverbuet krydsskravering. Det fornyede bæger er højt og har næsten lodrette sider. Under munden løber et stik og en prikgraveret kursivindskrift: »Anno 1749 blef denne Kalck Reparet: (sic) og til Lagt $7\frac{6}{16}$ lod:«. Desuden ses Fridrich Wissings stempel¹³⁰ sammen med Odenses bymærke. Bægret er indvendig forgyldt og har ny indsats af sterlingsølv med mestermærket for Per Harild, Odense.

Kalken er blandt de ældste stykker fynsk kirkesølv med mestermærke (jf. også Østrup s. 4972) og desuden det eneste bevarede kirkesølv fra Hans Poulsen Sperlings værksted.¹³¹ Fodens bomærker viser, at kalken oprindeligt er udført til Vemmingdal Kirke og må være identisk med en kalk, der blev stjålet fra denne kirke under Karl Gustav-krigene 1657–60 og hidtil har været anset for tabt (jf. s. 3235). Det er uvist, under hvilke omstændigheder tyvegodset er kommet givne i hænde.¹³² I forbindelse med donationen til Hårslev 1664 blev kalken angiveligt 'forbedret', men det vides ikke i hvilken henseende.²⁰ 1749 blev

bægret som nævnt fornyet. 1876 trængte det til indvendig forgyldning.³³ 1893 blev kalken repareret af guldsmed Emil Christiansen, Odense.³⁵ En reparation fandt formentlig også sted o. 1985.³¹

Disken, 15 cm i diameter, er glat bortset fra fanens to stempler, der svarer til mærkerne på kalkens bæger (fig. 97). Bagsiden har nyere sikkerhedsgravering med versaler. En reparation fandt formentlig sted o. 1989.³¹

2) O. 1980, udført af T. Linder-Madsen, Viby Sjælland. Den 19,5 cm høje *kalk* har rund fod og svagt keglestubformet skaft (uden knop) samt højt bæger med hældetud. Bagsiden af foden har mestermærket »T.L.M« og lodighedsstempel for sterlingsølv. Den glatte *disk* har en diameter på 14 cm, og fanens bagside har samme stempler som kalken.

†*Alterkalk*, antagelig 1599. Biskop Jacob Madsen omtalte den 1600 som »1 ny vfgylt Kalck« og tilføjede, at den var anskaffet af lensmand Carl Bryske for kirkens midler i lighed med †altertavle nr. 2 (s. 6040).²⁸ Kalken blev 1664 solgt til Sørsløvs Kirke (s. 5960) for 24 rigsdaler, efter kirken

havde modtaget den nuværende kalk (ovf.). I den forbindelse blev vægten angivet som 48 lod.¹⁰⁰

Oblatæske, 1876,⁷⁴ af porcelæn, fra Den Kongelige Porcelænsfabrik. Æsken er cylindrisk, 14,5 cm i diameter og 5,5 cm høj. Den er sortmalet med forgyltde kanter og har ophøjet, forgyltde trekløverkors på låget. Fabriksmærke under bunden. †*Oblatæske*, kun omtalt 1876, da den skulle udskiftes.⁷⁴

Sygesæt. 1) (Fig. 60), o. 1775, af tin, udført af kandestøberen Peder Andersen i Nyborg. Den 11,5 cm høje kalk har oblatgemme i den store, klokkeformede fod. Skafteleddet er konkavt, og bægeret har udkragende munding. På oblatgemmets låg findes stempel for engelsk tin med kandestøberens initialer »PAS« og årstallet 1758, der betegner hans optagelse som lavsmester og dermed kalkens tidligst mulige fremstillingstidspunkt.¹³³ Sættet opbevares i et træfutteral beklædt med lysebrunt skind. 2) (Fig. 61), o. 1864, muligvis udført af Hans Christensen, Bogense. Den 12,5 cm høje kalk har rund, fladhvælvet fod og konkavt skaft med fladrund knop. Bægeret er halvkugleformet. Under foden ses mestermerket »HC« (fig. 98), muligvis for den ovennævnte guldsmed.¹³⁴ Den glatte disk har en diameter på

8,5 cm og samme stempel som kalken. Tilhørende træfutteral foret med rødt fløjl. Sættet er formentlig anskaffet o. 1864, da kirkesynet fandt behov for et nyt sygesæt af sølv i stedet for det ovennævnte af tin.³⁸ Det er nævnt i inventariet 1917.³⁰

Alterkander. 1) (Jf. fig. 49), 1884, fra Bing & Grøndahl, København.³⁵ Den 28 cm høje kande af sortmalet porcelæn har rund fod, vaseformet korpus med ophøjet og forgyltde trekløverkors, svungen hank samt fladt låg med knop. Fabriksmærke under foden.

2) O. 1930, af sølvplet fra Cohr, Fredericia. Den 31 cm høje kande har rund fod og kugleformet korpus. Den høje cylinderhals har ophøjet korsprydelse; desuden svungen hank og hængslet kuppellåg med rund knop. Under foden ses Cohrs stempler for sølvplet, »ATLA« og »ALP DENMARK«, samt et fakkelmærke med initialerne »FDG« (Fællesrepræsentationen for Danmarks Guldsmide).

†*Alterkande*, antagelig fra 1840'erne, en sortlakeret tinkande med forgyltde kors.³⁰

†*Vinskummeske*, af sølv, 1887, udført af Lars Rasmus Rasmussen, Bogense, uden tvivl et side-stykke til hans mange skeer i nordfynske kirker

Fig. 61. Sygesæt nr. 2, o. 1864, muligvis udført af Hans Christensen, Bogense (s. 6044). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Chalice and paten for the sick (no. 2), c. 1864, possibly made by Hans Christensen, Bogense.*

Fig. 62. Alterstager, o. 1650 (s. 6045). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – Altar candlesticks, c. 1650.

(jf. f.eks. s. 5721).³⁵ Endnu omtalt 1971.¹³⁵ † *Alter-skål*, af porcelæn, senest omtalt 1971.¹³⁵

† *Vinflaske*, anskaffet 1664/65.⁸⁹

Alterstager (fig. 62–63), o. 1650, henholdsvis 39,5 og 39 cm høje,¹³⁶ med sidestykker i Østrup (s. 4973). Foden har attisk profil, og balusterskaffet består af vase-, ring- og urneled, mens lysekålen er karnisprofileret. Lysetorne af jern er fæstnet fra undersiden af lysekålen med henholdsvis tre kobbernitter og tre nyere messingnitter. De to 'malmlysestager' omtales 1814.³⁴

Syvstage, skænket 1923,³⁰ af messing, 39 cm høj. En såkaldt titusstage med ottekantet fod i tre afsatser, prydet med guirlander og rosetter i relief. De kvartcirkulære arme er formet som perlestage, lysepiberne omtrent kugleformede.

Gulvstager. 1–2) 1957, ca. 110 cm høje, af sortmalet eg, med balusterskaft på trefod og tre spinkle smedjærnsarme, hver med en lyseholder.³¹ Opbevares på våbenhusloftet. 3–4) (Fig. 100), nye, af messing, 102 cm høje, med slanke balusterskaffer.

† *Bøger*. Et middelalderligt graduale på pergament (»den gamle Percamentes Gral«) blev ved et præstekonvent 1594 forelagt biskop Jacob Madsen, som bemærkede, at det var både 'fordærvet og forskåret'.¹³⁷ Få år tidligere havde biskoppen konstateret, at kirken rådede over »Alle Bøger«, dvs. alle de af kirkeordinansen foreskrevne bøger.²⁸

† *Messehagler*. 1) Omtalt 1590, da Jacob Madsen betegnede messeklæderne som passende.²⁸ 2) I forbindelse med en kommissionssag 1665 mod tidligere stiftsskriver Niels Lauridsen omtales en antagelig nyanskaffet messehagel. Den var af kortluvet, rødt flos med for af sardug og guld kors på ryggen.¹³⁸ Omtalt som 'fast ubrugelig' 1749.¹³⁹ 3) O. 1749, fremstillet af et stykke guldblomstret tekstil, som Gyldensteens administrator, Christian Stockfleth, 1749 havde fundet på hovedgården, og som han instruerede godsforvalteren i at lade

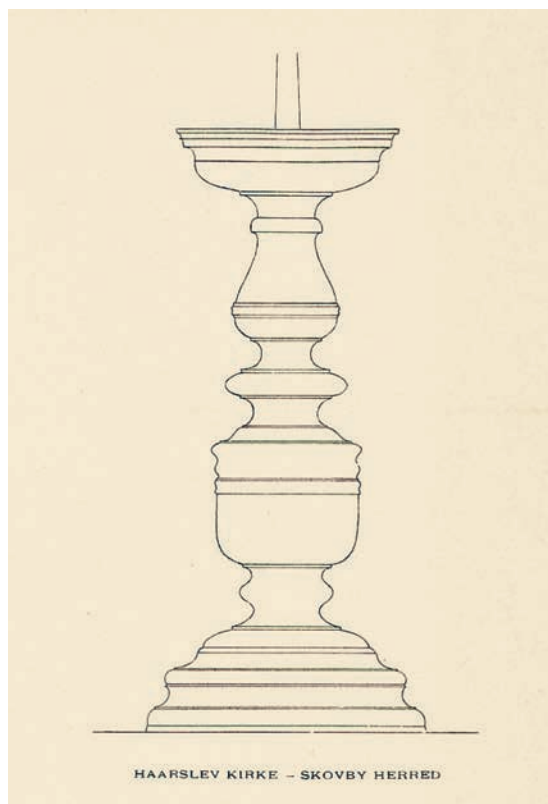

Fig. 63. Alterstagernes profil (s. 6045, jf. fig. 62). 1:5. Tegning af J. Vilhelm Petersen 1919 i *Tegninger af Ældre Nordisk Architectur* VI,3. – Drawing of profile of altar candlesticks (cf. fig. 62).

omdanne til messehagler til Hårslev, Nørre Sandager og Guldbjerg kirker.¹³⁹ 1814 havde messehagelen et sølvkors, muligvis det sølvkrucifiks, der findes i kirken (s. 6059).³⁴ 4) 1823 omtales en hagel med guld kors,³⁵ som måske har været af sort fløj i lighed med $\dagger$ alterklæde nr. 3 og samtidige messehagler i Nr. Højrup (s. 5398), Klinte (s. 5547) og Grindløse (s. 5598). 5) O. 1850(?), af rødt bomuldsfløj med kors og kanter af guldbrokade, nævnt 1862, da kirkesynet ønskede den udskiftet.³⁰ 6) O. 1862, af rødt silkefløj med kors og kanter af guldbrokade.²⁹ 7) 1883, købt gennem købmand Christen Samson i Bogense, antagelig af rødt stof.¹⁴⁰ Ved en kommissionsforretning 1915 i forbindelse med overgangen til selveje anførtes der at være behov for snarlig fornyelse.³⁵ Dette var atter tilfældet 1941.³¹

To $\dagger$ messeklodder hang 1590 i et spir over kirkens østende (s. 6009).²⁸

Fig. 64. Romansk døbefont (s. 6046). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Romanesque font*.

Alterskranke (jf. fig. 22), o. 1720, ombygget 1946. Den store skranke består af tre retvinklede sider med udsavede balustre, der har omvendt pæreled samt henholdsvis karnis og kvartstav på kapitæl- og baseled. Håndlisten er smal; nyere hylde af træ til særkalke. Bemalingen fra 2009 omfatter sortbrunt på balustre og håndliste samt lysebrunt på fodstykke og gesimsparti.¹⁴¹ Knæfaldet er fra 1946 og muret af kantstillede røde teglsten i normalformat (i niveau med gulvet inden for skranken) og har hynder med lysebrunt skindbetræk. Skranken er formentlig opsat kort efter 1719 (jf. ndf.). Oprindeligt fandtes en fjerde side i tilslutning til alterbordet, og der var desuden låger på vestsiden midt for alteret. Det oprindelige knæfald blev 1813 fundet at være alt for smalt og ubekvem, især for gravide kvinder, og det er da muligvis gjort bredere.³⁵ To år senere skulle det udstoppes.³⁴ Omkring dette tidspunkt må det have fået et sort skindbetræk (jf. også det sorte $\dagger$ alterklæde nr. 3), som omtales 1862, da knæfaldet som helhed blev fundet kassabelt.²⁹ 1900 skulle betrækket fornyes, helst af silkeplys, men 1917 omtales shirtingstykker (dvs. tætvet bomuld) til knæfaldet.³⁰ Ved istandsættelsen 1946 blev skranken flyttet mod vest og den sløjfede østsides balustre brugt til at forlænge syd- og nordsiderne. Samtidig blev der udført nyt knæfald og tilføjet en hylde.⁴⁰

$\dagger$ Alterskranke. 1719 var 'alterfoden' helt brøstfældig og må være blevet fornyet ikke længe efter (jf. ovf.).³⁶

Døbefont (fig. 64), romansk, af 'Højby-typen'. Den 93,5 cm høje font består af to stykker ensartet, let rødlig granit. Foden er terningformet, og dens sider har bueslag på kapitællede og glatte felter, mens hjørnerne har glatte knopper.¹⁴² Skaftleddet er cylindrisk, og en tovstav formidler overgangen til den glatte, kedelformede kumme, hvis diameter er 65,5 cm. På kummens overkant er to diametrale huller opfyldt med bly, tolket som spor efter fastgørelse af et $\dagger$ fontelåg.¹⁴³ 1882 skulle døbefonten renses for oliemaling.³³ Type-mæssigt er den af M. Mackeprang regnet for tilhørende den såkaldte Højbytype, der er udbredt syd og vest for Odense.¹⁴⁴ 1590 stod døbefonten i nordkapellet,²⁸ 1863 stod den i koret.¹⁴⁵ 1946

Fig. 65. Dåbsfad, dateret 1690 (s. 6047). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Baptismal dish, dated 1690.*

blev den flyttet fra koret til den nuværende plads i skibets nordøsthjørne.⁴⁰

Dåbsfad (fig. 65), 1690, af rødlig kobberlegering, 48 cm i diameter, med drevet og prikgraveret udsmykning. Bunden prydes af en rovfugl (ørn?) siddende på en gren, foran to træer og over nogle græstuer. Motivet er opdrevet med fri hånd og detaljer udført som prikgraving. Fuglen flankeres af det indgraverede årstal »1690«. Langs kanten løber en vulst, mens kantsiden har omløbende, afrundet tandsnitsbort. Fanen, der skråner let indad og har ombukket kant, prydes af en opdrevet bølgebort og knopper, hvorefter en synes sekundært gennembrudt med henblik på ophængning. På fanens bagside er fastnippet tre kobberbøjler, også til ophængning. Fadet, der er omtalt 1814,³⁴ blev repareret 1897 af kobbersmed Mathias Wassilefsky, Odense.¹⁴⁶

Dåbskande, 2000, af kobber, fremstillet af guldsmed Tommy Fredberg Østergaard, Strandby, og skænket af Peter Andersen, Nymark. Den 33 cm høje kande har rund fod med to afsæt, pæreformet korpus med bred, udkragende munding og svungen hank. På foden er graveret kursivindskrift: »Skænket af Peter Andersen, Nymark« og »Hårslev Kirke 2000«. Under foden ses mestermærket »T. Østergaard Strandby«.

†*Dåbskander*. 1) Anskaffet o. 1862,²⁹ trængte 1884 til udskiftning.⁷⁴ 2) 1885, anskaffet fra den københavnske kandestøber Arendal Høy. Den har rimeligvis været af samme type som kander i f.eks. Nørre Sandager (s. 5795). I forbindelse med anskaffelsen omtaltes den, formentlig ved en fejl, som en alterkande.³⁵ 'Tinvandkanden' ved dåben nævnes i inventariet 1917.³⁰

†*Håndklæde*, af drejl, omtalt 1823.³⁵

Korbuekrucifikset (fig. 66–70) fra slutningen af 1400-tallet er formentlig skåret i et Odenseværksted. Det tilhører en fynsk værkstedsgruppe, der karakteriseres ved betoning af lidelsen og en ensartet kropsmodellering. Fødderne er højst usædvanligt gennemboret af to nagler ligesom et andet af gruppens krucifikser i Maribo Domkirke. Korstræet er fornyet. Stafferingen er fra 1870.

Den 168 cm høje¹⁴⁷ figur hænger udpint og død i strakte, let skrå arme med hænderne lukkede om naglerne.¹⁴⁸ Armene er vist med bugtede, sammenløbende og krydsende blodårer skåret i højt relief. Hovedet (fig. 70), der er småt proportioneret i forhold til kroppen, er faldet mod højre skulder; øjnene er lukkede, og en fremfalden tunge anes mellem læberne. Fuldsægget har lange, snoede lokker og kort moustache. En flettet tornekrone, der mangler sine torne, indrammer den glathårede isse med en ca. 3 cm bred nedboring.¹⁴⁹ Det lange hår falder i bølger bag om nakken, mens en enkelt rørformet lok hænger ned foran brystkassen, der er fremskudt og giver indtryk af en udspændt hud over de fremtrædende ribben.¹⁵⁰ I højre side mellem de nedre ribbens knoppede ender er et aflangt spydsår. Taljen er smal og mellemgulvet indtrukket med tydelig muskulatur og fremstående hofteben. Det korte, folderige lændeklæde er bundet med korte snipper foran og ved højre hofte. Benene er kraftigt bøjede og har ligesom armene reliefskårne blodårer. Lårenes forsider er svulmende (jf. fig. 101), men de store knæskaller får dem til at virke mindre muskuløse. Underbenene (med skarpt fremtrædende skinneben) er krydsede, og de lodretstillede fødder er fæstet med hver sin nagle side om side.

Det glatte korstræ, 272×213 cm, må anses for sekundært og kan eventuelt stamme fra en gen-

Fig. 66–67. Farvearkæologiske afdækningsfelter fra 1993. 66. På krucifiksfigurens lændeklæde, hvoraf det ældste lag findes th. og det yngste tv. (s. 6048). 67. På krucifiksfigurens venstre underben, hvoraf det ældste lag er betegnet nr. 4 og det yngste nr. 1 (s. 6048). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Uncovered colour-archaeological specimen areas from 1993. 66. On the loincloth of the crucifix figure, the oldest layer on the right and the youngest on the left. 67. On the left lower leg of the crucifix figure, the oldest layer designated no. 4 and the youngest no. 1.*

ophængning i forbindelse med nedtagelsen af en tlektorieprædikestol efter 1631 (s. 6056).

Bemalingen på figur og kors er fra 1870 og dækker flere, ældre farvelag (ndf.). Figuren har rødtonet hudfarve med rødt på kinder, hænder og tæer (med grå negle) samt sparsomme, rødbrune blodstænk fra nagle- og stiksår. Der er brunt på skæg, hår og tornekrone, mens lændeklædet er hvidt. Korset har en tidstypisk, gul-tonet egetræsårdring, og zinkpladen foroven med sort versalskrift »INRI« på hvidgrå bund er måske samtidig med stafferingen. Af figurens oprindelige(?) staffering er bevaret en gullig hudfarve på den skjulte bagside, men ellers er den tilsyneladende blevet afrenset i forbindelse med den ældste af de fire nystafferinger, som er påvist ved farvear-

kæologiske undersøgelser, hvorefter der endnu findes prøvefelter på bl.a. figurens ben (fig. 67) og lændeklæder (fig. 66) samt korstræet (fig. 69). Figurens ældste, sekundære bemaling, direkte på træet, omfattede en rødtonet hudfarve (jf. fig. 67) med blodstænk i panden og brunt på hår, skæg og tornekrone, mens lændeklædet var forgyldt med mørkeblåt revers (jf. fig. 66). Det næste farvelag viser en bleg, violetrød hudfarve (jf. fig. 67) med svage, cinnoberrøde blodstænk samt gråbrunt på skæg og hår, mens tornekronen var mørkegrøn og den blå farve på lændeklædets revers var fornyet. (jf. fig. 66). En senere nymaling var muligvis begrænset til en fornyelse af hudfarven med en lys, gullig tone (jf. fig. 67). En bleg hvid hudfarve lige under det nuværende farvelag fremgår desuden

Fig. 68. Korbuekrucifiks fra slutningen af 1400-tallet (s. 6047). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Chancel arch crucifix from the end of the 1400s.*

af prøvefelterne (fig. 67), men er ikke beskrevet i undersøgelsesrapporterne. Korstræets ældste bemaling (jf. fig. 69) er en grøn farve, der endnu findes uovermalet, hvor figuren dækker, dvs. den må være udført ved korstræets fornyelse, men før montering af figuren. Dernæst et dodenkoprødt farvelag med spor forneden på bagsiden efter fastgørelse til en bjælke, evt. †korgitret (s. 6052). En nu kasseret forlængelse af den øvre korsarm havde dette lag som det ældste. Næst yngst var en sortbrun farve, som er påført, uden at det har været nødvendigt at tage hensyn til en korbuebjælke.¹⁵¹

Som påvist af Martin Wangsgaard Jürgensen indgår Hårslevkrucifikset i en gruppe af nært beslægtede arbejder, der har ensartet komposition og kropsmodellering og for flertallets vedkommende også viser reliefskårne blodårer. Krucifikserne findes alle i det middelalderlige Odense Stift og er tilskrevet samme værksted, der menes at have været lokaliseret i Odense.¹⁵² Værkstedets to firnaglekrucifikser i Hårslev og Maribo er de eneste i Danmark, der kombinerer krydsede underben med separat naglede fødder. Eftersom dette træk stemmer overens med beskrivelsen i en af Birgittas visioner om korsfæstelsen,¹⁵³ og

Maribokrucifikset netop er bestilt til en birgittinerklosterkirke, har det været fremhævet som eksempel på et 'birgittinsk' krucifiks.¹⁵⁴ Denne opfattelse og hele begrebet om en særlig 'birgittinsk kunst' er dog blevet problematiseret af Martin Wangsgaard Jürgensen, der gør gældende, at fodstillingen er »det eneste element, som med nogen sikkerhed kan siges at have en specifik tilknytning til ordenen«.¹⁵⁵ Forekomsten på Hårslevkrucifikset lader sig ikke forklare ved en direkte indflydelse fra birgittinerordenen, som ingen beviser havde i sognet.¹⁵⁶ Såfremt det ikonografiske særtræk ikke har været et krav fra Hårslevkrucifiksets bestillere, kan det måske blot skyldes, at billedskærerværkstedet har indoptaget det efter at have udført Maribokrucifikset. Krucifikset var oprindeligt ophængt foran triumfbuen. Dets oprindelige kors blev formentlig o. 1600 udskiftet med det nuværende. Omrids i korstræets næst-ældste, dodenkoprøde farvelag viser, at den nedre ende tidligt var fastgjort til en bjælke,¹⁵⁷ enten en oprindelig korbuebjælke eller mere sandsynligt bjælken i det antagelig eftermiddelalderlige †korgitter (ndf.). Også tre store håndmedede søm forneden på korset hidrører fra fastgørelsen

Fig. 69. Farvearkæologisk afdækningsfelt fra 1993 på korbuekrucifiksets korstræ, det ældste lag betegnet nr. 4 og det nuværende nr. 1 (s. 6050). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Uncovered colour archaeology specimen from 1993 on the cross of the chancel arch crucifix, the oldest layer designated no. 4 and the present one no. 1.*

Fig. 70. Detalje af korbuekrucifiks (s. 6047, jf. fig. 68). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Detail of chancel arch crucifix (cf. fig. 68).*

til bjælken.¹⁴⁷ Krucifikset blev o. 1820 flyttet til skibets vestende,¹⁵⁸ i hvilken forbindelse det må være nymalet med en hvidlig hudfarve på figuren og sortbrun farve på korstræet.¹⁵⁹ O. 1870 udførtes den nuværende bemaling. Endnu 1899 fandtes krucifikset i skibets vestfag,¹⁶⁰ men var inden 1911 flyttet til den nuværende plads på nordkappellets østvæg.¹⁰⁵ Krucifikset gennemgik 1993 en konserverende istandsættelse ved konservator Bent Jacobsen. Den bestod i snedkermæssige udbedringer af begrænset omfang, navnlig en fornyelse af korsets øvre arm, og en sikring af farvelagene.¹⁶¹

†*Korgitter*, omtalt 1817 som »Sprinkelværket« mellem kor og skib. Det var da brøstfældigt og »til Hinder«. ³⁴ Gitteret omtales ikke i forbindelse med Jacob Madsens visitatser i kirken 1590-1600 og kan da muligvis først være opsat senere, måske ved fornyelsen af prædikestolen efter 1631.²⁸ Det blev fjernet o. 1820 ifølge biskop C. T. Engelstoft.¹⁴⁵

Prædikestolen (fig. 71) i højrenæssancestil, der har forbillede i Harmen Garstenkorns prædikestol fra 1604 i Bogense (s. 2159), er antagelig udført i 1630'erne (eller overtaget brugt fra en anden kirke).

Fig. 71. Prædikestol, antagelig fra 1630'erne (s. 6052). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Pulpit c. 1630-40.*

Fig. 72-73. Relieffer på prædikestolen (s. 6053, jf. fig. 71). 72. 1) Syndefaldet. 73. 2) Bebudelsen. Foto Arnold Mikelsen 2019. – Reliefs on the pulpit (cf. fig. 71). 72. 1) *The Fall*. 73. 2) *The Annunciation*.

Stolens arkitektoniske opbygning følger et skema, der blev udbredt på Fyn af den odenseanske billedskærer Jens Asmussen fra begyndelsen af 1590'erne. Den har således fem arkadefag adskilt af tredobbelte frisojler stående på spidsvinklede hjørnefremspring. Ved sydvæggen er et sjette, nyere og blindt fag, og for enderne ved væggen og opgangen er enkeltsojler. Søjlerne har glatte, midtsvulmende skafter med prydbælter, hvis rulleværkskartoucher rummer rosetter eller stjerner. De joniske kapitæler er brede og virker fladtrykte. Bortset fra arkitravens tandsnitsliste er alle rammeværkets profiler glatte.¹⁶²

Storfelternes arkader har profilkapitæler og prydes af diamantbosser på pilastre og bueslag. Sidstnævnte kantes af flade tandsnit på undersiden. Sviklerne udfyldes af frontale kerubhoveder, hvis ansigter er skåret 1928 med forlæg i et oprindeligt ansigt. Arkadefelternes relieffer viser scener fra Det Gamle og Det Nye Testamente. Fra opgangen ses: 1) (Fig. 72) *Syndefaldet*. Adam og Eva står på hver sin side af træet. Eva rækker Adam en frugt, mens hun griber en anden fra slangens gab.

2) (Fig. 73) *Bebudelsen*. Maria knæler ved en muret læsepult med højre hånd på brystet og den venstre strakt frem mod ærkeenglen Gabriel, der svæver på en sky med en lilje i venstre hånd og højre arm hævet. Derover ses helligåndsdue i en strålekrans og i baggrunden baldakinen over Marias seng.

3) (Fig. 74) *Hyrdernes tilbedelse*. En hyrde (tv.), en engel og Maria knæler omkring krybben med det nøgne Jesusbarn (der ses fra oven). Deres hænder er samlet foran brystet. Bag dem står en anden hyrde og Josef, der holder en lygte. Til højre titter oksens og æslets hoveder frem. Baggrunden udgøres af klassicerende, rundbuet arkitektur med kvadermur, tandsnitsgesims og oculi i bueslagenes svikler.

4) (Fig. 75) *Korsfæstelsen*. Jesus hænger roligt i skrå, strakte arme. Hovedet med snoet tornekrone er lodret og frontalt. Torsoen har spydsår ved højre sides ribben. Lændeklædet er smalt med hængesnip ved venstre hofte. Fødderne er fæstet med samme nagle. Det latinske kors har profilerede kanter, nærmest som en efterligning

Fig. 74-75. Relieffer på prædikestolen (s. 6053-54, jf. fig. 71). 74. 3) Hyrdernes tilbedelse. 75. 4) Korsfæstelsen. Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Reliefs on the pulpit (cf. fig. 71). 74. 3) Adoration of the Shepherds. 75. 4) The Crucifixion.*

af et korbuekrucifiks. På et skilt foroven ses en ufuldstændig gengivelse med reliefversaler af Pilatus' ord (»INR«) og ved foden Adams hovedskal og to korslagte knogler. Til venstre for korset står Maria med krydsede hænder foran brystet og fremadrettet blik, mens Johannes til højre har blikket vendt mod den korsfæstede. Hans højre hånd er lagt fladt mod brystet, og den venstre mod maven. I baggrunden ses Jerusalems tårne med kvadermurværk og rundbuede, sprossede vinduer.

5) (Fig. 76) *Opstandelsen*. Kristus står på låget af en muret sarkofag foran en halvcirkulær skybræmme. Højre hånd er løftet til velsignelse, mens den venstre holder sejrspanen. To forfærdede soldater er blevet vækket fra deres søvn, mens en tredje endnu sover.

Frisens hjørner bærer løvemasker, og i dens bredrektangulære felter indrammer rulleværkskartoucher en fortløbende indskrift med reliefversaler: »Verbvm Esa(ias)(Sic!)/ Domini/ manet/ in æ/ternvm« (Herrens ord forbliver til evig

tid, 1 Pet. 1,25).¹⁶³ Postamentfelterne er glatte, og under hjørnerne, der viser diademhoveder,¹⁶⁴ hænger store kerubhoveder fra konsoller med perlestavslister.

Den nuværende staffering er fra 1928. Rammeværk og lister har en lys egetræsådring, mens relieffer, hoveder og masker er hvidgrå. Desuden er anvendt forgyldning, blå, laseret rødt, sort og gråt. Postamentfelterne har skriftsteder, der korresponderer med reliefferne. De er udført med forgyldt fraktur på hvid bund: 1) »Synden kom ind i Verden ved et Menneske og Døden ved Synden Rom 5C 12V« (Rom. 5,12). 2) »Se jeg er Herrens Tjenerinde, mig see efter dit Ord. Luc 1.38« (Luk. 1,38). 3) »I skulle finde et Barn svøbt liggende i en Krybbe. Luc 2C 12V« (Luk. 2,12). 4) »Min Gud, min Gud, hvorfor har Du forladt mig. Mar 15.34« (Mark. 15,34). 5) »Han er ikke her, thi han er Opstanden som han har sagt. Mth. 26.16« (Matt. 28,6). Indskrifterne er malet 1928 uden ældre forlæg.

Stolen er opstillet i skibets sydøsthjørne på en muret (og hvidpudset) polygonal sokkel fra 1946

og med en kort spindeltrappe af røde teglsten fra samme tid.

Prædikestolen anses for en kopi efter Bogenses prædikestol, der er signeret 1604 af billedskæreren Harmen Garstenkorn (s. 2159).¹⁶⁵ Den noget ringere kvalitet af Hårslevstolens billedskærerarbejde og den anderledes figurstil med runde og buttede figurer, der er frontale, hvor Bogensestolens figurer er vist i profil og trekvartprofil, viser, at den ikke kan være skåret af Garstenkorn. Flere af reliefferne, således Syndefaldet, Bebudelsen og Hyrdernes tilbedelse, er forenklede kopier af Bogensestolens relieffer, hvis forlæg er nederlandsk grafik fra de to sidste årtier af 1500-tallet.¹⁶⁶ I Hårslev er Syndefaldet bearbejdet, således at Adam og Evas hænder mødes, som det f.eks. ses hos Cornelis Cornelisz van Haarlem.¹⁶⁷ I forhold til Garstenkorn har kopisten reduceret omgivelsernes og baggrundenes detaljeniveau. Dette gælder også Bebudelsen, hvor interiøret er reduceret til sengehimlen og pulten, samt Hyrdernes tilbedelse, hvor arkitekturen er forenklet. De to relieffer, der ikke er kopier efter Bogensestolen, viser også tilbage til nederlandske grafiske forlæg. Johannesfiguren i Korsfæstelsen har således paralleller i stik af Cornelis Cort (efter Giulio Clovio) og senere Crispijn van de Passe (I),¹⁶⁸ mens Maria ses tilsvarende i stik af bl.a. sidstnævnte og Pieter de Jode efter Maarten de Vos.¹⁶⁹ Opstandelsen har rod i stik af Cornelis Cort (efter Giulio Clovio) eller en kopi herefter af Crispijn van de Passe (I), men Hårslevstolens Kristusfigur savner forlæggets dynamik.¹⁷⁰

Med afhængighedsforholdet til Bogensestolen er det givet, at prædikestolen er udført efter 1604. Ud fra samme præmis foreslog Chr. Axel Jensen en datering til o. 1610-20.¹⁷¹ En ekstraordinær synsforretning 1631 tyder imidlertid på, at prædikestolen er anskaffet til kirken noget senere. 1631 omtaltes kirkens prædikestol nemlig som 'gammel og forfalden', et skudsmål, der næppe harmonerer med en kun få årtier gammel stol.²² Der synes derfor at foreligge to muligheder: Enten er stolen udført i 1630'erne som en lidt sen kopi af Bogensestolen, eller også er den købt brugt til Hårslev fra en anden nordvestfynsk kirke (på dette tidspunkt eller senere).¹⁷² Under sidstnævnte forudsætning ville dateringen o.

Fig. 76. Relief på prædikestolen (s. 6054, jf. fig. 71). 5) Opstandelsen. Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Relief on the pulpit (cf. fig. 71). 5) The Resurrection*

1610-20 kunne opretholdes. Prædikestolen kan eventuelt være bestilt eller overtaget i forbindelse med de bygnings- og/eller inventararbejder, der 1637-39 kostede 2.700 mark eller mere.¹⁰⁰

Der er ikke konstateret oprindelig bemaling eller indskrifter på stolen. Ældre farvelag kan eventuelt være fjernet i forbindelse med en ny-staffering i første halvdel af 1800-tallet, da stolen blev malet lysegrå med detaljer i hvidt, blå og mørkegråt.¹⁷³ 1817 omtaltes en $\dagger$ opgang i form af en muret trappe uden panel eller gelænder.³⁴ Prædikestolen var 1822 angrebet af svamp.³⁴ Senere i 1800-tallet blev stolen på tidstypisk vis stafferet med lys egetræsådring på rammeværket og de hængende kerubhoveder, mens søjler og fyldinger blev overstrøget med hvidt (jf. fig. 103-04).⁴⁰ Formentlig samtidig fik stolen en ny, ligeløbet $\dagger$ opgang af træ med et enkelt udformet gelænder (jf. fig. 103). Dens gulv måtte 1896 fornyes.³⁰ 1907 ønskede menighedsrådet at 'afrense' stolen for bemaling, hvormed man sigtede til en fremdragelse af den oprindelige renæssancestaffe-

ring, som man håbede at finde, men som imidlertid ikke blev konstateret ved efterfølgende, farvearkæologiske undersøgelser.¹⁷⁴ Prædikestolen blev 1928 istandsat af maler Harald Munck, Holbæk.¹⁷⁵ De snedkermæssige reparationer bestod i fjernelse af jernsøm og nagler fra tidligere reparationer, tilføjelse af nyskårne ansigter på sviklernes kerubhoveder, udført med forlæg i et oprindeligt stykke fundet løst bag altertavlen og en ny dæklade. Desuden fornyedes et 'simpelt' panel mod sydvæggen (jf. fig. 104).¹⁷⁶ Endelig fik stolen sin nuværende staffing med stedvis bibeholdelse af yngre farvelag.¹⁷⁷ Stolen blev 1946 flyttet ca. ½ m nærmere sydvæggen og sænket lidt. I den forbindelse fornyedes sydpanelet, soklen og opgangen.¹⁷⁸

†*Lydhimmel*, omtalt 1817, da den hang skævt.³⁴

†*Timeglas* på prædikestolen, nævnt 1818 og 1862.¹⁷⁹

†*Prædikestolsbeklædninger*. 1) Omtalt 1862, af rødt bomuldsfløj med gule silkefrynser.³⁰ 2) 1883, af rødt plys med sølvkvaster.¹⁸⁰ 3) (jf. fig. 104), 1896, af rød shirting med guldbrokade; formentlig kasseret 1928.¹³⁵

En †*lektorieprædikestol* tværs over korbuen, antagelig fra o. 1575, omtales 1590 af Jacob Madsen: »Prædikestolen tuert offuer Choret«. ¹⁸¹ Rygstykket skulle fjernes ifølge biskoppen, da det hindrede menighedens indkig til alteret (»Røgstøcket oc neder paa Bogstolen, paa thet Folcket kand se op til Alteret«).²⁸ Det er formentlig denne prædikestol, der 1631 omtales som 'gammel og forfalden'.²²

Stolestaderne (jf. fig. 50) har enkle fyldingsryglæn og sæder fra 1870 samt gavle fra 1946 tegnet af arkitekt Axel Jacobsen.⁴⁰ De 106 cm høje gavle er rektangulære med glat fyldning og diminutiv arkadefrise foroven. Bemaling fra 2009 med grønt samt mørkegrønne og forgyldte lister.⁴⁰ †Gavlene fra 1870 var udført som ottekantede stolper med nygotisk frise af trekloverbueslag (jf. fig. 49). Stolen er opstillet med henholdsvis 14 og 16 i skibets nord- og sydrække samt 2×9 i nordkapellet.

†*Stolestader*. Jacob Madsen nævnte 1590, at stoleværket også omfattede stole i nordkapellet.²⁸ Ved en synsforretning 1631 forlød det, at en stor del af kirkens stole var 'onde (dvs. dårlige) og forfaldne'.²² I begyndelsen af 1680'erne blev

Fig. 77. Smedejernshåndtag på 11middelalderligt skab (s. 6057). Skitse af L. S. Vedel Simonsen o. 1831 i RAO. – Wrought iron handle of a 11medieval cupboard. Sketch by L. S. Vedel Simonsen c. 1831.

der fremsat ønske om at få kirken 'delt og skiftet', hvad der antagelig sigtede til en omfordeling af stolestaderne efter gårdenes størrelse som udtrykt i de såkaldte markbøger 1682–83.¹⁸² I forbindelse med en reparation 1693 nævnes stole i tårnrummet med panelværk langs murene.²² 1723 blev en del stole og paneler betegnet som brøstfældige.³⁶ Såvel 1814³⁴ som 1862 var der opstillet i alt 90 stolestader i kirken,³⁰ heraf nogle i korets vestfag.¹⁴⁵ Fire stole havde låger og ryglæn af panelværk eller sammenføjede brædder, mens resten blot havde et smalt rygstød.³⁰ Der var desuden paneler langs skibets syd- og nord vægge.³⁰ Ved kirkesynet 1868 blev det anført, at stolestadernes bemaling var 'mørk og smagløs', og at de burde males med egetræsfarve ligesom i Særslev (s. 5968).³⁸ Året efter besluttede man dog, at samtlige stole skulle kasseres, og nye stole opsattes 1870.³⁰

†*Præste- og skriftestole*. 1) Tidligst omtalt 1814.³⁴ 2) O. 1820(?),¹⁸³ betegnet 1862 som en 'aflukket stol med bræddegulv', opstillet i korets nordside.³⁰ Den havde 1917 forhæng af shirting (dvs. tætvet bomuld).³⁰ Stolen blev kasseret 1946.⁴⁰

†*Degnestole*. 1) Middelalderlig, af eg, omtalt af biskop Jacob Madsen 1590: »Ege gamble gode Degnestole«. ²⁸ 2) O. 1820(?),¹⁸³ svarende til †præstestol nr. 2, opstillet i koret, formentlig sydsiden.³⁰ Kasseret 1946.⁴⁰

En *†lænestol* af eg blev 1897 anskaffet fra en Ed. Hansen⁷⁹ og anbragt i våbenhuset.³⁸

Løse stole, 2005,³¹ efter tegning af Poul Volther (model 350), af bøg og med fletsæde; opstillet langs syd- og nordvæggene i korets vestfag. *†Løse stole* blev opstillet i koret 1947.³⁹

Bænke, nyere, i våbenhuset. Fire *†bænke* til børnene nævnes i inventariet 1814,³⁴ mens en femte 1823 stod i våbenhuset.³⁵

†Præsteværelser på begge sider af alterbordet var 1946 afsondret ved to ca. 2 m høje panelvægge; sløjfet o. 1999.⁴⁰ Her stod 1971 to *†armstole* af eg.³¹

†Servante, antagelig o. 1900, endnu omtalt 1971.³¹

†Skab. Et middelalderligt skab af eg, der 1831 stod i Søndersø Kro, stammede angiveligt fra kirkens kor. Skabet, der blev beskrevet som 'svært', havde tilsyneladende tre låger, hvoraf den midterste havde et smedet håndtag udformet som et flammende hjerte (fig. 77). L. S. Vedel Simonsen beskrev hængslerne som 'så svære som helt stangjern og sirligt udarbejdede' og 'låsene overordentlig svære med fremstående rand om nøglehullet'.¹⁸⁴

Pengeblok (fig. 78), o. 1800–50, af egeplanker, 98×26×21 cm, med kraftige sokkel- og gesims-partier og låge på forsiden med sideværts hængslet lukke til hængelås. På oversiden er pengeindkast med skålformet jerntragt. Træværket har mørk, lilla bemaling fra o. 1986,³¹ smedjernet er sortmalet. Opstillet i skibet ved døren fra våbenhuset. Blokken er muligvis den, der nævnes i et inventarium 1814.³⁴

To *†pengebøsser* af blik, o. 1850, sortmalede og med skriftsted (jf. fig. 49), omtalt 1862 som fatigbøsser.³⁰

†Klingpung, med messingklokke, omtalt 1814³⁴ og senest 1971.¹³⁵

Udvendige dørfloje. 1) (Jf. fig. 35 og 90), o. 1823(?), en rundbuet plankedør, 209×131 cm, bestående af syv egeplanker samlet med tvær- og krydsrevler. Ydersiden har flammert beklædning (muligvis fra 1929³¹), der skjuler to gangjern og bærer ældre, oval gribering samt nyere nøglehulsbeslag. Der er genanvendt en lås af smedjern fra 1600- eller 1700-tallet. Fløjens yderside er lakeret, inder-

siden gråmalet. I våbenhusets gavl. 2) (Jf. fig. 19), o. 1850(?), en fladbuet plankedør, 189×101 cm, af seks egeplanker samlet med tre vandrette revler, hvoraf den nedre og øvre har nyere gangjern. Der er lås af smedjern med nyere nøglehulsbeslag og greb på ydersiden. Fløjen kan muligvis være flyttet fra åbningen mellem skib og tårnrum til tårnets vestfacade, hvor en tilmuret døråbning antagelig blev genåbnet o. 1944 (jf. s. 6020). 3) (Jf. fig. 10 1891,³⁸ antagelig tegnet af kgl. bygningsinspektør J. Vilhelm Petersen.¹⁸⁵ Den fladbuede fløj, 191×73 cm, har 2×5 kvadratiske fyldinger og grå bemaling; i korets nordmur (jf. s. 6008). 1917 omtales en portiere hængende foran dørens inderside.³⁰

To *indvendige dørfloje*, antagelig fra istandsættelsen 1946,³⁹ er udført som plankedøre med omløbende

Fig. 78. Pengeblok fra 1800-tallets første halvdel (s. 6057). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – Money box from the first half of the 1800s.

rammeværk; i blank eg. Den ene, mellem våbenhus og skib (jf. fig. 12-13), er rundbuet og hænger i tre smedede gangjern og har desuden smedejernslås af ældre type, men muligvis af nyere dato. Den anden fløj, mellem skib og tårnrum, er fladbuet.

†*Dørfloje*. 1) En middelalderlig(?), jernbunden dørfloj med indskrift i smedede bogstaver blev 1831 omtalt af L. S. Vedel Simonsens medarbejder Niels Ringe, der beskrev den som en forhenværende (dvs. ikke længere anvendt), gammel kirkedør, stærkt jernbeslået og med jernskrift.¹⁸⁶ Forneden var der slået et hul gennem jernbeslag og planker, 'stort nok til at en karl kunne krybe igennem'. Hullet skulle angiveligt være gjort under Svenskekrigene 1657-60.²⁴ Fløjen sad antagelig i våbenhusets gavl, idet syn 1821-22 beskriver den yderste dør i våbenhuset som 'gammel og åben'.³⁴ 2) Dørflojen i den senmiddelalderlige præstedør på korets sydside fik 1631 skudsmålet 'gammel og forfalden' (jf. s. 6026).²² 3) En flad-rundbuet dørfloj i tårnets vestfacade bestod af tre falsede egeplanker med fastnaglede revler (en skrå mellem to vandrette) og havde hængsler af renæssanceform på forsiden; omtalt 1911.¹⁰⁵

Orgel (jf. fig. 79) 1974, med ti stemmer (heraf en delvis transmitteret), to manualer og pedal. Bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby og Horsens. Disposition: Hovedværk: Rørfloj 8', Oktav 4', Spidsfloj 2', Mixtur II. Brystværk: Gedakt 8', Rørfloj 4', Principal 2', Quint 1¹/₃'. Pedal: Subbas 16', Gedakt 8'. Manualomfang C-g³, pedalomfang C-f¹. Koblinger: B-H, H-P, B-P. Trinbetjente låger for BV. 2002 udvidet med to stemmer i HV: Principal 8' og Gedakfloj 4'. Opstillet på gulvet midt i skibets vestfag med østvendt spillebord og facade. Sidstnævnte har klingende prospektpiber i otte rektangulære felter af forskellig højde aftrappet mod midteraksen. Orgelhus og -facade i fyrretræ er tegnet af Lehn Petersens Tegnestue. Bemaling med mørkeviolet fra 2009.¹⁸⁷

†*Orgel*. 1903, med seks stemmer, ét manual og anhangspedal. Bygget af Roerslev Margaards Orgel- og Pianofabrik, Nr. Aaby.¹⁸⁸ Oprindeligt disposition: Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Gamma 8', Oktav 4', Fløjte 4'. Indstilleligt kollektivtrin. Ombygget og udvidet 1947 af Th. Frobenius &

Co. Disposition 1947: Manual: Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Fløjte 4', Oktav 2', Mixtur III-IV. Pedal: Subbas 16'. Kobling M-P. Manualomfang C-f³, pedalomfang C-d¹. Mekanisk aktion, keglevindlader, dog pneumatisk aktion for pedalet. Orglet var opstillet med sydvendt spillebord på et samtidigt ↑pulpitur i kirkens vestende (ndf.). Den østvendte facade bestod oprindeligt af pibeattrapper i arkitektonisk indramning, men ved ombygningen 1947 opsattes en ny facade i form af kromatisk opstillede piber fra Subbas 16' med gråhvid bemaling og uden rammeværk (jf. fig. 105b).⁴⁰

†*Orgelpulpitur*, vestligst i skibets vestfag (jf. fig. 105a-c), opsat 1903 til det ovennævnte ↑orgel.¹⁸⁹ Dets bjælkelag hvilede på to søjler, men må desuden have været indmuret. Brystningen var et enkelt fyldingspanel. Fjernet 1974.⁴⁰

Salmenummertavler. 1) (Jf. fig. 49), o. 1800, af den på egnen ofte forekommende glatte og svejfede type. Tavlen, 96×47 cm, har hvid frakturskrift på sort bund: »Før Prædiken« og »Efter Prædiken«. Den var oprindeligt til kridtskrift, men blev sammen med andre ↑tavler (ndf.) 1923 indrettet til hængecifre.⁹⁹ Opbevares på våbenhusloftet. 2-8) (Jf. fig. 50), 1946,³⁹ tegnet af Axel Jacobsen, til hængecifre i fire rækker. De rektangulære tavler, 78×48,5 cm, er udsmykket med stiliseret arkadefrise (jf. stolestader og præsterækketavler) og har sort bemaling fra 2009.⁴⁰

†*Salmenummertavler*. Fem tavler svarende til nr. 1 (ovf.) nævnes sammen med denne 1814.³⁴ 1879 ophængtes desuden en rektangulær ↑salmenummertavle med profilramme, også til kridtskrift (jf. fig. 101).³³ De blev alle indrettet til hængecifre 1923.⁹⁹

To ens *præsterækketavler* er antagelig fra 1946 og tegnet af Axel Jacobsen. De er rektangulære, 111×61,5 cm, og glatte bortset fra en fodliste og en diminutiv arkadefrise foroven (jf. stolestader og salmenummertavler). Navne på præster siden reformationen er anført med sort skriveskrift på gråbrun bund; listerne er sorte og mørkeblå, arkadebundene lysegrå. Ophængt på våbenhusets østvæg.

Fire ↑*præsterækketavler* omtales 1926.³¹ En eller flere af tavlerne var opsat før 1886, da præsterækken skulle 'fortsættes'.⁷⁸

Fig. 79. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Interior looking west.*

Kirkestævnetavle, o. 1850, bredrektangulær, 48×18 cm, sort med hvid skriveskrift: »Lyses til Kirkestævne«; hul til ophængning. Opbevares i tårnrummet; fandtes 1971 i våbenhuset.³¹

Et *maleri* fra 2009 af Nadveren (fig. 106), olie på lærred, 155×128,5 cm, er udført af Ivan Kyrum (1942–2016), Hårslev. Det er signeret »Ivan Kyrum 2009« på bagsiden, hvor det også anføres skænket til kirken 2011. Ophængt på tårnrummets nordvæg.

Krucifiks (fig. 81), af sølv, o. 1750. Den støbte og ciselerede figur er 13,5 cm høj og viser den korsfæstede med langstrakt, mager krop, hængende i strakte, skrå arme med lukkede hænder. Hovedet hælder let mod højre skulder og bærer lille, pandebåndslignende tornekrone. Det lange, glatte hår har midterskilning, og fuldskægget er tvedelt. Lændeklædet er kort og er bundet med en snip ved højre hofte. Fødderne er lagt over hinanden og fæstet med én nagle. Figuren er fastgjort med

Fig. 80. Lysekroner nr. 5, udført 1916/17 af kunstsmedfirmaet Knud Eibye, Odense, og skænket af gårdmandsenken Kirstine Jespersen, Ejlskovgård (s. 6060). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Chandelier no. 5, made in 1916/17 by the ornamental ironsmiths Knud Eibye, Odense, and donated by the farmer's widow Kirstine Jespersen, Ejlskovgård.*

tre nitter til det flade kors, hvis trekløverformede ender har indgraverede blomstermotiver, foroven nellike, resten tulipaner. Langs kanten løber et

stik. Foroven er et svunget skriftbånd med graverede versaler: »INRI«. Korset har tre huller til montering, et foroven og to forneden. Både figur og kors har rester af forgyldning. Krucifikset har muligvis oprindeligt prydet en $\dagger$ messehagel (nr. 3), men omtales først med sikkerhed 1873, da det hang over prædikestolen.¹⁹⁰ 1899 hang det i koret.¹⁶⁰ En reparation fandt sted 1901 ved 'guldsmed Rasmussen', formentlig Lars Rasmus Rasmussen, Bogense.³⁵ Herefter blev det monteret på rammen over altermaleriet.¹⁰⁵ Det blev 1946 flyttet til altertavlens postament, hvorfra det blev fjernet 2009 og siden opbevares løst.¹¹⁷

Lysekroner. 1-4) (Jf. fig. 31 og 50), henholdsvis 1908¹⁹¹ og 1914, med 3×6 flade, gennembrudte arme. Stammen består af kugleled, der er midt-ribbede ligesom den lidt større hængekugle. To af kronerne er skænket 1908 af gårdmandsenken Kathrine Andersen, Gamby,³⁰ mens de to andre er anskaffet 1914 efter indsamling.³⁹ Omdannet til elektrisk belysning 1916.¹⁸⁹ Ophængt i skibet og nordkapellet. 5) (Fig. 80), 1916/17, en facade af drevne messingplader monteret på jernskelet

Fig. 81. Sølvkrucifiks, o. 1750 (s. 6059). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Silver crucifix, c. 1750.*

og udformet som en portal med 15 nedhængende, elektriske lyskilder. Det usædvanlige stykke er udført af kunstsmedefirmaet Knud Eibye, Odense, og skænket af gårdmandsenken Kirstine Jespersen, Ejlskovgård. Pladen, 265×115 cm, har form af et trekløverformet bueslag med kantende rundstav. Kun den ene side bærer udsmykning udført som drevne relieffer: i midten en palmette over et kerubhoved, flankeret af facetterede, latinske kors, dernæst rosetter og sole; yderst småspir. En lille plade ved toppunktet bærer fabriksmærket »K. EIBYE« og giverindskrift med kursiv: »Skænket af Kirstine Jespersen, Eilskovgaard«. Den må være skænket i forbindelse med indlæggelsen af elektricitet i kirken 1916 og omtales året efter som 'en stor lysekrone i koret'.³⁰ Ifølge arkitekt Axel Jacobsen hang den oprindeligt 'foran alteret', hvilket måske vil sige under gjordbuen mellem korets to fag.⁴⁰ Den blev fjernet 1946 og opbevares nu på våbenhusloftet.

6) Nyere, med ti svagt svungne arme i én krans; ophængt i våbenhuset.

7) (Jf. fig. 22), o. 2000, fra serien Romania-Classic tegnet af Tegnastuen Hindevadgaard, Hindevad.⁴⁰ Kronen har fire bevægelige spots på enderne af et kryds med samlende kugleled. Herunder en mindre hængekugle. Ophængt i koret.

To *lampetter*, 1975,³⁹ tegnet af arkitekt Rolf Graae og fremstillet af firmaet Fog & Mørup, er af messingblik med tre nøgne lyskilder foran sekskantede, prismeagtige refleksksjold. I skibets vestfag.

Tre *†lysearme* fremgår af ældre fotos. De to, henholdsvis ved prædikestolen på skibets sydvæg (jf. fig. 49) og på nordkappellets østvæg ved siden af korbuekrucifikset (jf. fig. 101), havde korte og svungne arme. Den tredje, på sydvæggen i skibets østfag (jf. fig. 103), havde tilsyneladende gennembrudt bladværk.

To *†ligbårer* nævnes i inventariet 1814.³⁴ Ni år senere fandtes kun en enkelt.³⁵

Klokke (fig. 82), 1838, støbt af I. C. & H. Gamst, København, diameter 90 cm.¹⁹² Om halsen løber en akantusranke kantet af perlestave og derunder, mellem glatte lister, støberindskrift med versaler: »Støbt af I.C. & H. Gamst Kiøbenhavn anno 1838«. To lister ved overgangen til slagringen.

Fig. 82. Klokke, støbt 1838 af I. C. & H. Gamst, København (s. 6061). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – Bell, cast in 1838 by I. C. & H. Gamst, Copenhagen.

Klokken er ophængt i en vuggebom med stålkonsoller (ved August Nielsen, Roerslev, 1936);³¹ i klokkestol i tårnet (s. 6029). Her blev den ophængt 1839.¹⁹³ Automatisk ringning.

†*Klokker*. 1-2) 'To skønne klokker i tårnet', omtalt 1590 af Jacob Madsen.¹⁹⁴ De blev omstøbt i 1620'erne (jf. ndf.). 3) 1620'erne, omtalt ved en synsforretning 1631, da der fremsattes ønske om endnu en klokke, 'da man altid af gammel tid har haft to klokker, men for 5 eller 7 år siden er de blevet omstøbt til den ene som nu findes'. 1693 omtaltes stadig kun en enkelt klokke.²² Omstøbt 1751 (jf. ndf.). 4) 1751, givet af 'grev Gyldensteen', hvad der formentlig sigter til den da nyligt afdøde Jean Henri Huguetan d'Odyck Gyldensteen (1665-1749).²⁰ Omstøbt før 1802. 5) Omtalt 1802 som 'ny',¹⁹⁵ afleveret 1838 til klokkestøberne I. C. & H. Gamst i København (jf. ovf.).¹⁹⁶

GRAVMINDER

Kirkerummets eneste gravminde er en *mindekrans* fra 1885 for sognepræst Johan Christian Balslev (1798–1885), jf. kirkegårdsmonument nr. 1G. Egeløvskransen af sølv har sløjfe med graveret skrift: »Til Minde om Sognepræst Johan Christian Balslev/ Skjænket af Haarslev Menighed d. 25. November 1885«. Indsat i hvidmalet ramme med glas sammen med en bredrektangulær plade, der gentager den ovennævnte indskrift med forgyldt antikva på sort bund. Kransen var oprindeligt op-
hængt i nordkapellet, nu i våbenhuset.¹⁹⁷

En hvælvet *gravkrypt* i koret omtales 1813 i forbindelse med dens sløjfning.¹⁹⁸ Krypten blev rimeligvis anvendt af Ågårdes ejere,¹⁹⁹ inden den blev overtaget af den i sognet fødte Bonde Simonsen til Elvedgård (1700–65). 1813 rummede den kun '3–4 gamle kister', som antagelig blev stående, da kirkeejer Constance Henriette Knuth Gyldensteen med accept fra Bonde Simonsens søn, Claus Vedel Simonsen, lod krypten fylde op med jord.³⁵

Begravede: Jørgen Kaas (Sparre) 1692; Mogens Kaas (Sparre) 1695; Margrethe Cathrine von Buchwald 1701; Bonde Simonsen 1765;²⁰⁰ Anna Elisabeth Amalie Berg 1780.²⁰¹

Andre begravelser. Sognepræst Søren Henrichsen (1727–78) blev begravet i kirken 23. juli 1778.²⁰² Sognepræst Lauritz Luja Balslev og hustru Ape-lone Rasmusdatter Balslev født Lange blev begravet i kirken henholdsvis 3. okt. 1792 og 14. marts 1791.²⁰² Mads Hviid, birkedommer ved Gyldensteen, blev begravet 20. nov. 1795 i koret mellem døbefonten og 'den lille dør' (dvs. døren i korets nordmur).²⁰² Eventuelle gravminder over de nævnte er forsvundet for længst.

†*Gravudstyr*, antagelig fra slutningen af 1600-tallet, i form af en kårde og et par sporer hang endnu i kirken 1831.²⁰³

Kirkegårdsmonument. 1A–J) (Jf. fig. 83), Balslevs familiebegravelse i hjørnet mellem koret og nordkapellet. Midt på gravstedet står et støbejernskors (litra A), der nu har karakter af fællesmonument, men oprindeligt var sat over Rasmus Balslev (litra B).²⁰⁴

A) O. 1840, kors af sortmalet støbejern, 117×70,5 cm. Korsenderne har tredobbelte liljer, li-

gesom der er liljer ved korsskæringen og på fodstykket.²⁰⁵ Med hvidmalede reliefversaler læses indskriften: »Ioh. 6.47. Iesus sagde. Hvo som troer paa mig haver et evigt liv.« (Joh. 6,47). Korset er opsat på en nyere granitsokkel med en ligeledes nyere bronzeplade med reliefversaler: »Til minde om slægten Balslevs præster i Hårslev fra 1788 til 1903«.

B) O. 1840, over sognepræst Rasmus Balslev, *3. febr. 1762 i Kolshave, †25. dec. 1840 i Hårslev, og hustru Anna Salome Balslev født Lautrup, *28. dec. 1775 i Åstrup, †15. juli 1833 i Hårslev. Rektangulær plade af hvidt marmor, 73,5×50 cm, med indhugget og sortmalet kursivskrift.

C) O. 1843, over Dorothea) Chr(istine) Balslev, *16. sept. 1799 i Hårslev, †30. jan. 1843 sammesteds. Rektangulær plade af hvidt marmor, 68×42,5 cm, med indhugget og sortmalet kursivskrift.

D) O. 1865, over Christiane Louise Balslev, *13. jan. 1848, †21. juni 1865. Rektangulær plade af hvidt marmor, 50×34 cm, med indhugget og sortmalet antikva.

E) O. 1870, over Dorteia Christine Balslev, *6. aug. 1850, †7. marts 1870. Rektangulær plade af hvidt marmor, 50,5×34 cm, med indhugget og sortmalet antikva.

F) O. 1872, over Maria Salome Balslev, *15. febr. 1803, †27. maj 1872 sammesteds. Rektangulær plade af hvidt marmor, 75×46,5 cm, med indhugget, sortmalet versal- og antikvaskrift. Forneden citat fra 2 Tim. 4,18.

G) O. 1885, over sognepræst Johan Christian Balslev, *28. maj 1798 i Hårslev præstegård, †18. nov. 1885 sammesteds. Rektangulær plade af hvidt marmor, 72×48,5 cm, med karnisprofileret kant samt indhugget og sortmalet antikva. Forneden citerer fra Sl. 103,8 og Joh. 12,26.

H) O. 1890, over Astrid Dorph, *20. okt. 1847, †15. juli 1890. Rektangulær plade af hvidt marmor, 57×36 cm, med indhugget og sortmalet antikva. Forneden et Paulus-citat: »Kiærlighed søger ikke sit Eget« (1 Kor. 13,4–5).

I) O. 1892, over Nanna (Balslev), *16. jan. 1886, †21. febr. 1892. Rundbuet plade af hvidt marmor, 30,5×21 cm, med indhugget, sortmalet antikvaskrift. Forneden et skriftsted: »Guds Rige

Fig. 83. Kapellets østside (s. 6016) og slægten Balslevs familiebegravelse (s. 6062). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Eastern side of the chapel with the Balslev family burial.*

hører saadanne til.« (Mark. 10,14, med paralleller Matt. 19,14 og Luk. 18,16).

J) O. 1907, over Pouline Dorteia Erasmie Balslev født Krüger, *22. aug. 1811, †21. apr. 1907. Rektangulær plade af hvidt marmor, 73,5×48 cm, med karnisprofileret kant samt indhugget og sortmalet antikva. Forneden citat fra 2 Kor. 12,9.

2) O. 1836, formentlig over (Anders) Simonsen, (*1780, †5. febr. 1836).²⁰²

Rektangulær tavle af hvidt marmor, 70×48 cm, med indhugget versalindskrift, placeret op ad en granitsokkel med et støbejernskors. Korset, 107×69,5 cm, har stamme og arme af skællagte palmeblade og tredobbelte valmuekapsler i enderne.²⁰⁶ Korset må være tilføjet o. 1861, jf. nr. 3. På kirkegården, syd for koret.

3) O. 1861, formentlig over (Andræette) Simonsen, (*17. marts 1782, †14. juli 1861),²⁰² enke efter Anders Simonsen (jf. ovf.). Rektangulær tavle af hvidt marmor, 66×47 cm, med indhugget antikvaskrift; med sokkel og kors som nr. 2. Ved siden af nr. 2 på kirkegården, syd for koret.

4) O. 1943, over folkemindesamler og forfatter Christine Reimer, *15. apr. 1858, †14. dec. 1943, og faren, skolelærer Hans Berthel Reimer. Fladbuget stele af let, rødlig granit, 111×60×20 cm, med indhuggede versaler. I sydvesthjørnet af kirkegården.

Flere *†kirkegårdsmonumenter* af smedejern med malede indskrifttavler fra o. 1850-70 omtales i generelle vendinger af museumsinspektør Chr. Axel Jensen 1911.²⁰⁷

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over arkivalier eller utrykte kilder og litteratur anvendt i beskrivelsen af Hårslev Kirke. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser anvendt i Odense Amt i almindelighed, jf. også s. 52-54 samt 56-59. Henvisninger til Danmarks Kirker, Kbh. 1933-, er angivet som DK, efterfulgt af betegnelsen for det pågældende amt; referencer inden for Odense Amt har dog kun sideangivelse.

Arkivalier. Rigsarkivet, København (RAK). *Danske Kancelli*. Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager 1572-1650 (*DaKanc*. Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager 1572-1650). *Rentekammeret*. Regnskaber 1433-1559. Fortegnelser over indkrævede klokker 1528-29 (Rtk. Rgsk. 1433-1559. Fortegnelser over indkrævede klokker 1528-29). *Rentekammeret*. *Reviderede regnskaber*. Kirkeregnskaber: Regnskaber Fyn 1662-1837. Odense Provsti, Åsum og Skovby Hrd. 1664-71 (Rtk. Rev. Rgsk. Kirkeresk. 1664-71).

Rigsarkivet, Odense (RAO). *Bispearkivet*. Skovby Herreds breve 1529-1720 (*Bispeark*. Skovby Herreds breve 1529-1720); Visitatsprotokol 1588-1896 (*Bispeark*. Visitatsprotokol 1588-1896); Synsforretninger og andre indberetninger 1631-1702 (*Bispeark*. Synsforretninger 1631-1702); Stiftets almindelige breve 1651-70 (*Bispeark*. Stiftets alm. breve 1651-70); Synsforretninger over kirker 1718-35 (*Bispeark*. Synsforretninger 1718-35); Visitatsprotokol 1732-1803 (*Bispeark*. Visitatsprotokol 1732-1803); Indberetninger om kirker og kirkegårde 1812-30 (*Bispeark*. Indb. om kirker og kirkegårde

1812-30); Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872-98 (*Bispeark*. Synsforretninger 1872-98). *Odense Amtsprovstis arkiv*. Korrespondance ang. Lunde, Skam og Skovby Herreder 1807-37 (*Provstiark*. Korrespondance 1807-37). *Lunde-Skam-Skovby herreders provstis arkiv*. Synsprotokol 1844-1922 (*Provstiark*. Synsprotokol 1844-1922); Kirkesyn 1924-49 (*Provstiark*. Kirkesyn 1924-49). *Bogense provstis arkiv*. Synsprotokol 1904-2000 (*Provstiark*. Synsprotokol 1904-2000). *Hårslev Sogn*. Kirkeregnskabsbog 1577-1663 (*Hårslev Sogn*. Rgsk. 1577-1664). *Pastoratsarkivet*. Ministerialbog 1688 ff. (*Pastoratsark*. Ministerialbog 1688 ff); Protokol for menighedsrådet (sic) 1857-68. (*Pastoratsark*. Protokol 1857-68). *Menighedsrådsarkivet*. Synsprotokol 1861-1924 (*Menighedsrådsark*. Synsprotokol 1861-1924); Forhandlingsprotokol 1904-89 (*Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904-89). *Gyldensteen godsarkiv*. Grevskabets kirker 1699-1918 (*Gyldensteen godsark*. Grevskabets kirker 1699-1918); Vedr. kirkerne 1803-1907 (*Gyldensteen godsark*. Vedr. kirkerne 1803-1907). *Fynbo landsting*. Skøde- og panteprotokol 1646-1805 (*Fynbo landsting*. Skøde- og panteprotokol 1646-1805). *Odense magistratsarkiv*. Indkomne breve 1667-99 (*Odense magistratsark*. Indkomne breve 1667-99). *Vedel Simonssens Samlinger*. Geografiske beskrivelser af Fyn. (Skovby Herreds beskrivelse: Hårslev sogn). *Baroniet Holstenshus*. Bilag til Vigerslev og Veflinge kirkers, Langesø Skovkaps protokoller 1838-1906 (*Baroniet Holstenshus*. Bilag).

Nationalmuseet (NM). *Indberetninger*. Rasmus Balslev 1809 (alterbord); Lauritz N.V. Balslev 1890 (begravelse og kirkegårdsmonument); Chr. Axel Jensen 1911 (inventar); Harald Munck 1929 (prædikestol); Mogens Larsen 1987 (korbuekrucifiks); Bent Jacobsen 1994 (korbuekrucifiks); Karin Vestergaard Kristiansen 2008 (inventar).

NM. Korrespondancearkiv.

Nordfyns Kommune, Byggesagsarkiv.

Tegninger og opmålinger. NM. N. P. Jensen o. 1900 (plan); Axel Jacobsen 1945 (altertavle); Lehn Petersens Tegnesteue u.å. (plan); samme 1970 (plan, længde- og tværsnit af skibets vestforlængelse).

Litteratur: Literis Mando (S. H. Clausen), *Bogense Byes og Skovby Herreds Topographi og Historie fra Sagn-tiden til Nutiden*, Bogense 1859 (*Literis Mando 1859*). Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af tagkonstruktion over Haarslev Kirke*, Odense Amt, NNU rapport nr. 39, Nationalmuseet 2020 (*Hylleberg Eriksen 2020*).

Historisk indledning og omgivelser ved Lasse J. Bendtsen, bygningsbeskrivelse ved Kirstin S. Eliassen, inventar ved Lasse J. Bendtsen, orgler dog ved Kristian Lumholdt. Oversættelser ved James Manley (engelsk) og Peter Zeeberg (latin). Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktion afsluttet oktober 2021.

Fig. 84. Skitse af kirken i biskop Jacob Madsens visitatsbog. I RAO. – Sketch of the church in Bishop Jacob Madsen's Book of Visitations.

Fig. 85. Kirken set fra sydøst. Postkort u.å. I NM. – The church seen from the south east.

¹ *Diplomatarium Danicum*, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Kbh. 1938–, 4, V, nr. 282 (o. 11. nov. 1394).

² *Diplomatarium Danicum* (note 1), 4, VI, nr. 397 (20. okt. 1397); *Scriptores rerum Danicarum medii ævi*, Jacob Langebek m.fl. (udg.), I, Kbh. 1772, 325 (28. febr. 1424), 333 (15. sept. 1445). To senere breve til kirken i »Herredsleff« fra bisperne Mogens Krafse og Karl Rønnow (RAO. *Bispeark*. Jacob Madsens Visitatsbog 1588–1605) angår snarere Herritslev på Lolland end Herrested eller Hårslev som anført hhv. i de trykte udgaver af biskop Jacob Madsens visitatsbog og *Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen*, udg. af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Kbh. 1894–1939, 2. rk., nr. 3774, nr. 6630.

³ *Diplomatarium Danicum* nr. 14180307001, online siden: 2018, besøgt: 2020-04-01+02:00, URL: <http://diplomatarium.dk/dokument/14180307001>.

⁴ *Repertorium diplomaticum* (note 2), 1. rk., nr. 7364 (25. sept. 1443), 2. rk., nr. 4913 (26. sept. 1481), nr. 7090 (18. marts 1492); *De ældste danske Arkivregistraturer I–V*, Kbh. 1854–1910, V, 965.

⁵ 1488 gav Knud Thuesen i Gamby to stykker jord ved Knarrebæk i Gamby Mark, det ene til præsten, det andet til kirken. 1490 gav Hennie Persen og hustruen Karen to stykker jord på 'Thomholm' samt noget skov og eng. 1492 gav Hans Kolsen en ellemose. 1497 gav Hans Clemmensen og hustruen Maren i Farsbølle to stykker jord. 1498 gav Hans Kolsen i Hårslev et stykke jord på seks skæpper, mens Anders Hansen af Skovsgårde gav en ager på Tueløkkebjerg og Staffen Madsen et stykke jord på Gulløkkebjerg.

De ældste danske Arkivregistraturer (note 4), V, 952–54. To stykker jord i Vierne, der ifølge et sognevidne 1498 havde tilhørt præsteembedet i mere end hundrede år, var skænket fra Elvedgård, hvis ejer 1632 fik dem tilbage ved mageskifte. *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 4), V, 954; RAK. *DaKanc*. Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager 1572–1650; *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark, fra Reformationen til Nutiden, 1535–1765*, I–IV, udg. af Rigsarkivet, Kbh. 1892–1955, I, 464 (28. dec. 1632).

⁶ *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 4), V, 953.

⁷ *Repertorium diplomaticum* (note 2), 2. rk., nr. 11990 (26. dec. 1511); William Christensen (udg.), *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, Kbh. 1904, 15, 279; *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 4), V, 959.

⁸ »Regnskabsbog over Indtægten af Landehiælpen 1524–25«, *Danske Magazin* 4. rk., 2, 1873, 51.

⁹ *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*. Udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup, Kbh. 1879, 178 (4. sept. 1528). Et senere vidnesbyrd antyder nepotisme, da det anføres, at Niels Eriksen var 'her i egnen beslægtet', og at 'hans slægtninge (...) kunne have haft hjælp og fordel'. *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 4), V, 963.

¹⁰ Knud Christensen havde tidligere været kapellan for Frederik I's rigshofmester Mogens Gøye og deltog 1535 i gejstlighedens hyldning af Christian III. *Frederik I's registranter* (note 9), 178 (4. sept. 1528); *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 4), V, 963; L. S. Vedel Simonsen, *Fyens Vilkaar i den saa kaldte Grevens Feide med et Chart over Valpladsen paa Øxnebjerg*, Kbh. 1813, 102.

¹¹ Otte Brahe til Elvedgård (1518–71) forpagtede 1568 kongetienden mod en årlig afgift på 24 daler. Efter

Fig. 86. Våbenhus og tårn set fra sydøst. Foto Chr. Axel Jensen 1911. I NM. – Porch and tower seen from the south east.

hans død blev den 1572 tillagt hospitalet i Odense. Axel Brahe til Elvedgård (1550–1618), der 1586 fæstede kirketien, skrev 1598 til biskop Jacob Madsen, at han i mange år havde fæstet Hårslevs kirketien (kongetiende?), men at hospitalet nu ikke ville modtage pengeafløsningen pga. stigende kornpriser. Anne Brahe til Elvedgård (1583–1663) fæstede 1639 kirke- og kongetienden. *Literis Mando 1859* 147; *Danske Kirkelove I–III*. Udg. af Holger Fr. Rørdam, Kbh. 1883–89, II, 167; RAO. *Hårslev Sogn*. Rgsk. 1578–1664; H. F. Rørdam, »Bidrag til det lærde Skolevæsens Historie i Odense i det første Aarhundrede efter Reformationen«, *Samlinger til Fyens Historie og Topographie*, Fyens Stifts literære Selskab (udg.), X, 1890, 203–05; *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551–1660*, udg. af Rigsarkivet, Kbh. 1885–2005, 19. juni 1639.

¹² Han erhvervede desuden Sønder Næra (s. 3841), Drigstrup (s. 4075), Revninge (s. 4485) samt Årslev og Ringe (begge Svendborg Amt). *Kronens Skøder* (note 5), II, 471 (24. marts 1679).

¹³ RAO. *Fynbo landsting*. Skøde- og panteprotokol 1646–1805. 9. febr. 1687, tinglyst 21. dec. 1687.

¹⁴ *Kronens Skøder* (note 5), III, 134–135 (27. nov. 1694); RAO. *Bispeark*. Skovby Herreds Breve 1529–1720.

¹⁵ RAO. *Odense magistratsark*. Indkomne breve 1667–99. 3. aug. og 6. nov. 1694.

¹⁶ RAO. *Fynbo landsting*. Skøde- og panteprotokol 1646–1805. Skøde af 18. dec. 1696, tinglyst 20. jan. 1697.

¹⁷ *Kronens Skøder* (note 5), III, 504–06 (23. marts 1716); RAO. *Fynbo landsting*. Skøde- og panteprotokol 1646–1805. Skøde af 19. febr. 1720, tinglyst 21. febr. 1720.

¹⁸ RAO. *Gyldensteen godsark*. Grevskabets kirker 1699–1918. Fra 1804 besad Gyldensteen i alt 12 kirker på Nordfyn. Sven Rask, »Grevinde Gyldensteen og kirkerne«, *Sletten: Årsskrift for nordfynsk lokal- og kulturhistorie* 1995, 20–29.

¹⁹ 1511 fandtes der 96 gårde i sognet, mens biskop Jacob Madsen 1590 kunne opregne 90 tiendeydere. 1679 udgjorde kirketien 60 tønder hartkorn. Erland Porsmose, *Den regulerede landsby*, Odense 1981, I, 270; Jens Rasmussen og Anne Riising, *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588–1604*, Odense 1995, 279; *Kronens Skøder* (note 5), II, 471 (24. marts 1679).

²⁰ Erich Pontoppidan og Hans de Hofman, *Den danske Atlas I–VI*, Kbh. 1763–81, VI, 1774, 619–620.

²¹ *Kronens Skøder* (note 5), III, 134–135 (27. nov. 1694).

²² RAO. *Bispeark*. Synsforretninger 1631–1702.

²³ J. M. Thiele, *Danmarks Folkesagn I–III*, Kbh. 1843–60, I, 80.

²⁴ RAO. *Vedel Simonsens Samlinger*. Skovby Hrd.

Fig. 87. Kirken set fra vest. Foto Chr. Axel Jensen 1911. I NM. – The church seen from the west.

Fig. 88. Kirken set fra sydøst. U.å. I NM. – *The church seen from the south east.*

²⁵ Evald Tang Kristensen, *Danske Sagn* I–VI, Århus og Silkeborg 1892–1901, II, 359.

²⁶ Tang Kristensen 1892–1901 (note 25), III, 251.

²⁷ Dertil hørte også førhen Holse og Hindevad.

²⁸ Rasmussen og Riising 1995 (note 19), 280.

²⁹ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1844–1922; *Menighedsrådsark.* Synsprotokol 1861–1924.

³⁰ RAO. *Menighedsrådsark.* Synsprotokol 1861–1924.

³¹ *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1925–2012.

³² Materialet er røde tegl i normalformat. NM. Korrespondancearkiv.

³³ RAO. *Bispeark.* Synsforretninger 1872–98.

³⁴ RAO. *Gyldensteen godsark.* Vedr. kirkerne 1803–1907.

³⁵ RAO. *Gyldensteen godsark.* Grevskabets kirker 1699–1918.

³⁶ RAO. *Bispeark.* Synsforretninger 1718–35.

³⁷ RAO. *Provstiark.* Korrespondance 1807–37.

³⁸ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1844–1922.

³⁹ RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904–89.

⁴⁰ NM. Korrespondancearkiv.

⁴¹ NM. Korrespondancearkiv; Nordfyns Kommune, Byggesagsarkiv.

⁴² Rasmussen og Riising 1995 (note 19), 263; *Danske Atlas* (note 20), 619–620.

⁴³ Præstegården i Farsbølle omtales 1511. *Repertorium diplomaticum* (note 2), 2. rk., nr. 11990 (26. dec. 1511).

⁴⁴ *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 4), V, 963–64.

⁴⁵ Retten til degnegården synes at have været omstridt. 1521 indgik degnen Anders Hansen en lejekontrakt med sognepræsten, ifølge hvilken degnen skulle yde landgilde og ægt til gengæld for gården. For lovligheden af dette arrangement vidnede en tidligere degn to år senere, at degnegården i hr. Sorens tid (dvs. o. 1492, jf. s. 5997) var udlejet til en gårdmand, mens han selv residerede i et hus tilhørende Skt. Hans Kloster. I en af kirkens nu forsvundne bøger noterede fornævnte Anders Hansen imidlertid, at degnegården fra gammel tid havde været bolig for degnen kvit og frit, til gengæld for at han vaskede kirkens klæder, snoede lys, holdt klokkestrengene, ringede Marieklokken og fejede kirkegulvet. *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 4), V, 952–966.

⁴⁶ Rasmussen og Riising 1995 (note 19), 263.

⁴⁷ *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1925–2012; RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904–89; *Provstiark.* Kirkesyn 1924–49.

⁴⁸ RAO. *Menighedsrådsark.* Synsprotokol 1861–1924; Forhandlingsprotokol 1904–89.

⁴⁹ *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1925–2012; RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1904–2000.

⁵⁰ RAO. *Provstiark.* Korrespondance 1807–37; *Gyldensteen godsark.* Vedr. kirkerne 1803–1907; *Bispeark.* Indb. om kirker og kirkegårde 1812–30.

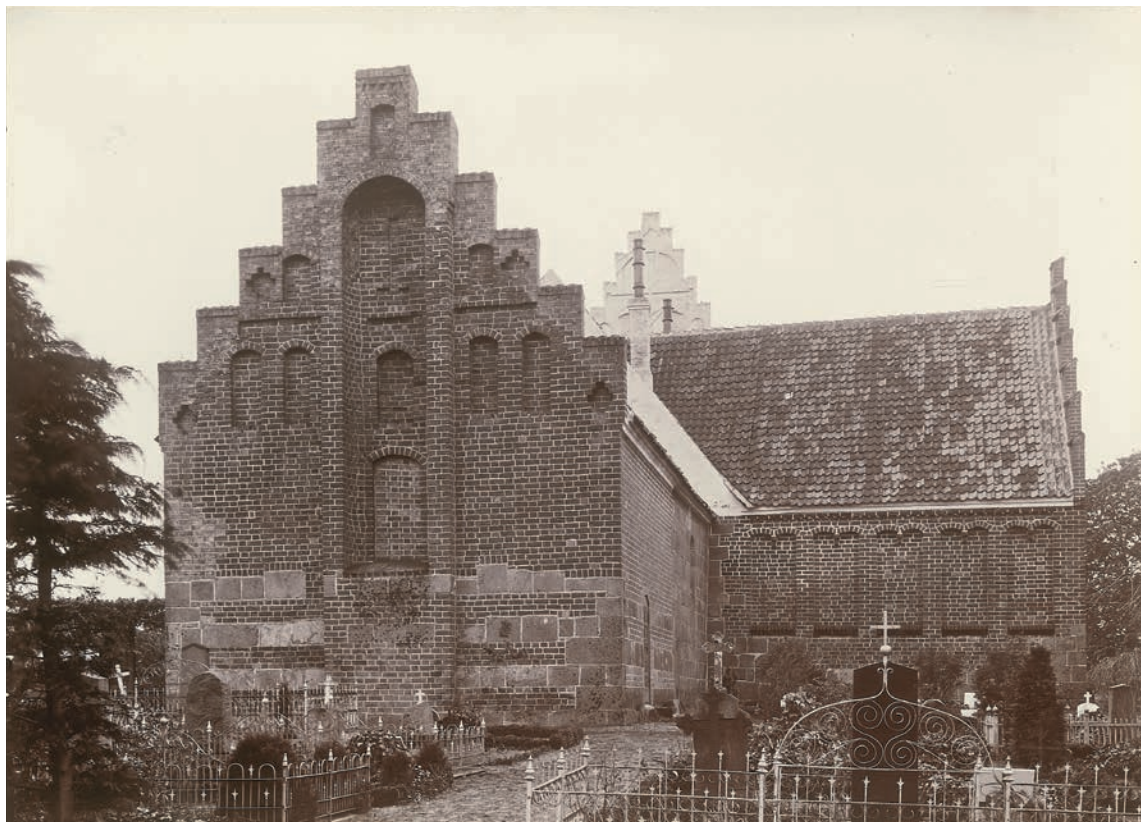

Fig. 89. Kirken set fra øst. Foto Chr. Axel Jensen 1909. I NM. – *The church seen from the east.*

⁵¹ RAO. *Bispeark*. Synsforretninger 1872-98; *Provstiark*. Synsprotokol 1904-2000. *Fyens Stiftstidende* 17. juni 2016.

⁵² Vagn Brøndegaard, »Traditioner om fynske træer«, *Fynske Årbøger* 1977, 62.

⁵³ NM. Indb. ved Mogens Clemmensen 1911. Den synes imidlertid ikke længere at være ved kirken.

⁵⁴ Var tilmuret 1911 iflg. Mogens Clemmensens beretning fra nævnte år.

⁵⁵ NM. Indb. ved Mogens Clemmensen 1911.

⁵⁶ Mogens Clemmensens bemærkning om, at døren syntes at have bevaret rundbue af hugne kvadre, men var udmuret med moderne sten, må være en lapsus. NM. Indb. ved Mogens Clemmensen 1911.

⁵⁷ Skibets sydmur på dette sted hælder indad, mens murværket omkring den nye dør er opført i lod. Deraf fremspringet foroven.

⁵⁸ En beslægtet ændring af et romansk vindue ses i Gadbjerg Kirke (*DK Vejle* 2814).

⁵⁹ Den østre del af den bevarede nordside vest for kapellet er imidlertid ombygget sammen med dette (jf. s. 6016).

⁶⁰ Jf. s. 6002 er den oprindelige gavltrekan af granit bevaret.

⁶¹ Lemme i hvælv findes fortrinsvis i skibets vestre ende, men en placering i koret er dog ikke ukendt, jf. f.eks. Skovby Kirke (s. 5634).

⁶² Tårnet er i sin nuværende form usædvanligt ved at indeholde tre stokværk til anbringelse af klokker; dels to egentlige klokkestokværk, dels et tagrum.

⁶³ Hele korets sydside samt sydøsthjørnet er ommuret.

⁶⁴ Forstærkningen kan være udført allerede under messeklottespirets opførelse, men kan også være et resultat af en ændring, f. eks. udskiftning af en relativt let klokkekam med en større opbygning med et højt spir.

⁶⁵ Facadedekorationen på Skovby Kirkes nordkapel er næsten identisk, og kapellet er dateret til o. 1520.

⁶⁶ Nordmurens tykkelse er o. 110-115 cm, mens tykkelsen af arkadens vangemur er o. 80 cm.

⁶⁷ Dette ses især tydeligt på den nordre pille under den vestlige gjordbue. Niveaet for udspringet af forlængelsens skjoldbue er væsentligt lavere end for faget øst herfor; ydermere ses, at dette fag først var tænkt med samme vederlagsniveau, men at det efterfølgende hævedes. Ændringen gælder også gjordbuerne, hvor den østre tilsyneladende rejser sig noget højere end den vestre.

⁶⁸ Dette viser, at overhvelvningen ikke kan være ældre end kapellet, hvilket også udelukkes af, at den østlige halvdel af skibets nordmur fornyedes ved kapellets opførelse. En samtidighed mellem de to bygningsdele antydes af de jævnaldrende tagværker (jf. dendrokronologiske undersøgelser s. 6029).

⁶⁹ RAO. *Provstiark.* Kirkesyn 1924–49.

⁷⁰ Biskop Jacob Madsen hverken nævner en åbning/dør eller illustrerer en sådan, hvorfor vi må formode, at tilmuringen allerede er sket før hans tid. *Rasmussen og Riising 1995* (note 19), 279 ff.

⁷¹ C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyns Stift*, (Tillæg til *Jacob Madsens Visitatsbog*), 65.

⁷² NM. Korrespondancearkiv; RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904–89.

⁷³ *Engelstoft 1863*. Jf. Olaf Olsen, *I Jacob Madsens fodspor, Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser*, Odense 1970, 52.

⁷⁴ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1844–1922; *Bispeark.* Synsforretninger 1872–98.

⁷⁵ RAO. *Bispeark.* Synsforretninger 1872–98; *Provstiark.* Synsprotokol 1844–1922; *Menighedsrådsark.* Synsprotokol 1861–1924.

⁷⁶ RAO. *Provstiark.* Kirkesyn 1924–49; Synsprotokol 1904–2000; *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1925–2012.

Fig. 91. Niche i tårnets mellemstokværks østre væg (s. 6007). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – Niche in the eastern wall of the middle floor of the tower.

Fig. 90. Våbenhuset dør, inderside (s. 6019). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – Porch door, inside.

⁷⁷ RAO. *Bispeark.* Synsforretninger 1631–1702; i NM findes der en glaseret flise fra kirken med inv.nr. D157/1973.

⁷⁸ RAO. *Bispeark.* Synsforretninger 1872–98; *Provstiark.* Synsprotokol 1844–1922.

⁷⁹ RAO. *Gyldensteen godsark.* Grevskabets kirker 1699–1918; *Menighedsrådsark.* Synsprotokol 1861–1924.

⁸⁰ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1904–2000; *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1925–2012.

⁸¹ RAO. *Provstiark.* Kirkesyn 1924–49; *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1925–2012.

⁸² *Engelstoft* (note 71), 142.

⁸³ Den eneste adgang til tårnrummet var da gennem døren i skibets vestforlængelse. RAO. *Gyldensteen godsark.* Vedr. kirkerne 1803–1907.

⁸⁴ *Rasmussen og Riising 1995* (note 19), 280; Biskop Engelstoft skriver tillige: »i den sydlige Muur er Spor af en lav Præstedør«. *Engelstoft* (note 71), 65.

⁸⁵ RAO. *Gyldensteen godsark.* Vedr. kirkerne 1803–1907; *Provstiark.* Korrespondance 1807–37.

⁸⁶ *Hylleberg Eriksen 2020*. Der blev i alt udtaget 18 prøver som boreprøver fra korets, skibets, skibets vestforlængelses samt kapellets tagværker. 13 af prøverne er målt, og de kunne alle dateres. Alle de borede prøver er udtaget gennem splintveddet, som var bevaret på to

Fig. 92. Kontramuring i syd, i overgangen mellem det ombyggede skib og vestforlængelsen (s. 6018). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Counter masonry in the south, in the transition between the rebuilt nave and the western extension.*

af prøverne, men smuldret bort på de øvrige. Tre af de fire udtagne prøver fra korets tagværk kunne måles, og de kunne alle dateres. Yngste fuldstændigt bevarede årring på 41593019 og 41593039 er dannet i 1489 e.Kr. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved kan det beregnes, at træerne, som prøverne stammer fra, er fældet ca. 1505 e.Kr. Undersøgeren tolker, at denne datering også kan gælde for den sidste daterede prøve i denne gruppe 41593019; dog kan prøven vel stamme fra et træ, der er fældet tidligere. Fem af de seks udtagne prøver fra skibets tagværk kunne måles og dateres. Heraf havde to prøver splintved bevaret. Yngste fuldstændigt bevarede årring på 41591059 er dannet i 1504 e.Kr. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved kan det beregnes at træet, som prøven stammer fra, er fældet ca. 1515 e.Kr. Undersøgeren tolker, at denne datering også kan gælde for de andre daterede prøver i denne gruppe; dog kan prøven 41591049 vel stamme fra et træ, der er fældet tidligere. To af de fem udtagne prøver fra skibets vestforlængelses tagværk kunne måles og dateres. Yngste fuldstændigt bevarede

årring på 41592019 er dannet i 1436 e.Kr. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved kan det beregnes, at træet, som prøven stammer fra, er fældet ca. 1446 e.Kr. Undersøgeren tolker, at denne datering også kan gælde for den anden daterede prøve. Alle tre udtagne prøver fra kapellets tagværk kunne dateres. Yngste fuldstændigt bevarede årring på 41591059 er dannet i 1505 e.Kr. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved kan det beregnes, at træet, som prøven stammer fra, er fældet ca. 1515 e.Kr. Undersøgeren tolker, at denne datering også kan gælde for de to andre daterede prøver; træerne kan dog være fældet senere.

⁸⁷ I syd ses et mindre spring i murflugten hhv. over og under remmen.

⁸⁸ Rasmussen og Riising 1995 (note 19), 279.

⁸⁹ RAO. *Bispeark*. Stiftets alm. breve 1651–70.

⁹⁰ RAO. Provstiark. Korrespondance 1807–37. Ifølge *Lite-ris Mando 1859* 537–38 blev 6.600 pund gammelt bly fra taget på Hårslev Kirke bortauktioneret 27. juni 1825.

⁹¹ Registreret af Mogens Clemmensen 1911. NM. Beretningsarkiv.

Fig. 93. Kapellets tagværk, oversigt, set mod nord (s. 6028). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Roofing of the chapel, general view, looking north.*

⁹² RAO. *Gyldensteen godsark*. Grevskabets kirker 1699–1918; *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–89; Synsprotokol 1861–1924.

⁹³ RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1904–2000; *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–89.

⁹⁴ NM. Korrespondancearkiv; *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1925–2012; RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1904–2000.

⁹⁵ RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–89; *Provstiark*. Kirkesyn 1924–49; *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1925–2012.

⁹⁶ Iflg. forhandlingsprotokollen havde det været planen, at kaloriferen skulle placeres på den østre ovns plads, men den blev i stedet placeret på den vestres. NM. Korrespondancearkiv; RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–89.

⁹⁷ RAO. *Pastoratsark*. Protokol 1857–68; *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–89.

⁹⁸ *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1925–2012; RAO. *Provstiark*. Kirkesyn 1924–49.

⁹⁹ RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1904–2000.

¹⁰⁰ RAO. *Hårslev sogn*. Rgsk. 1577–1663

¹⁰¹ RAO. *Menighedsrådsark*. Synsprotokol 1861–1924; *Provstiark*. Synsprotokol 1844–1922.

¹⁰² *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1925–2012; RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–89; *Provstiark*. Synsprotokol 1904–2000; *Bogense Avis* 3. marts, 10. marts, 15. sept. 1944.

¹⁰³ Menighedsrådet ønskede oprindeligt at opstille en helt ny alterskranke af smedjærn svarende til Særslevs (s. 5963), men måtte frafalde ønsket pga. den eksisterende skrankes bevaringsværdi. NM. Korrespondancearkiv; *Bogense Avis* 15. sept. 1944.

¹⁰⁴ NM. Korrespondancearkiv; *Fyens Stiftstidende* 30. nov. 2009.

¹⁰⁵ NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1911.

¹⁰⁶ NM. Indb. ved sognepræst R. Balslev til oldsagskommissionen 8. sept. 1809; Christian Adamsen og Vivi Jensen (red.), *Danske Præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807 I–V*, Højbjerg 1995–2003, III, 188.

¹⁰⁷ Jf. NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1911.

Fig. 94. Skibets tagværk, nummerering med firkantstik i nord (s. 6028). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Roofing of the nave, numbering with squares in the north.*

¹⁰⁸ NM. Korrespondancearkiv. Jf. også tegninger (opmåling og forslag) ved Axel Jacobsen 1945 i NM.

¹⁰⁹ RAO. *Bispeark*. Synsforretninger 1872-98; *Menighedsrådsark*. Synsprotokol 1861-1924.

¹¹⁰ *Fyens Stiftstidende* 30. maj 2017.

¹¹¹ Maleriet i Hårslev er ikke omtalt i Hannemarie Ragn Jensen, »Christoffer Faber«, *Weilbachs Kunstnerleksikon* (4. udg.) I-VIII, Sys Hartman m.fl. (udg.), Kbh. 1994-2000, II, 268.

¹¹² Jf. f.eks. Drigstrup (s. 4095), Nørre Højrup (s. 5395), Uggerslev (s. 5356) og Grindløse (s. 5594). Der synes ikke at være grund til at antage, at der skulle indgå dele af en ældre tavle, som anført i J. P. Trap, *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 5. udg. Kbh. 1953-72, XII, 382-383.

¹¹³ *Literis Mando* 1859 655.

¹¹⁴ *Engelstoft* (note 71), 65, jf. også 141-142.

¹¹⁵ Topstykke og frise havde nære paralleller i Drigstrup (s. 4097), jf. note 112.

¹¹⁶ NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1911; indb. ved Karin Vestergaard Kristiansen 2008.

¹¹⁷ NM. Korrespondancearkiv; *Trap* 5. udg. (note 112), XII, 382-383.

¹¹⁸ NM. Indb. ved Karin Vestergaard Kristiansen 2008; NM. Korrespondancearkiv.

¹¹⁹ Sissel F. Plathe og Jens Bruun, *Danmarks Middelalderlige Altertavler*, Odense 2010, 165, 217, 235, 446, 463.

¹²⁰ *Rasmussen og Riising* 1995 (note 19), 280. Det er usikkert, hvorvidt kassationen var betinget af det katolske billedindhold eller tavlens generelle, dårlige stand, jf. Louise Lillie, »Biskop Jacob Madsen og billederne«, *Fynske Årbøger* 1989 26-28.

¹²¹ Hans de Hofman, *Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve* I-X, Kbh. 1755-65, V, 301.

¹²² Våbenerne er beskrevet af L. S. Vedel Simonsen efter hans medarbejder Niels Ringes besøg i kirken 1831: 'På den ene side af altertavlen står et våben med en halv ørn og en halv lilje og på den anden et ditto tværdelt og øverste felt delt i længden'. RAO. *Vedel Simonsens Samlinger*. Skovby Herred.

¹²³ *Rasmussen og Riising* 1995 (note 19), 280. Dette ses

Fig. 95. Korets tagværk, nordside med stregnummerering (s. 6028). Foto Arnold Mikelsen 2020. –Roofing of the chancel, north side with stroke numbering.

også indirekte i kirkens regnskaber. 1599 besad kirkens bygningsfond 727½ mark, hvoraf 452 mark stod hos Carl Bryske, der året efter havde 204 mark ud af kirkens beholdning på 450 mark. 1601 skyldte kirken 973 mark, deraf 709 mark til Bryske og 56 mark til kirkeværgen Mads Koch. RAO. *Hårslev sogn*. Rgsk. 1577–1664.

¹²⁴ *Literis Mando* 1859 384; *Hofmans Foundationer* (note 121), V, 301; *Danske Atlas* (note 20), 619–620.

¹²⁵ Det har været anført, at kalken skulle være anskaffet fra Sørslev Kirke. Finn Grandt-Nielsen, *Fynsk kirkesølv* (Fynske Studier XII), Odense 1983, 24, 63. Der er dog tale om det omvendte forhold, nemlig at Hårslev solgte en kalk til Sørslev (jf. *†alterkalk* s. 6043), efter kirken havde fået den nuværende kalk 1664.

¹²⁶ Den korsfæstede har voluminøs krop og hænger i skrå, strakte arme. Hovedet, med snoet tornekrone og strålekrans, hælder let mod højre skulder. Hans fuld-

Fig. 96-97. 96. Hans Poulsen Sperlings mestermærke (th.) samt Odenses bymærke, detalje af alterkalk 1597 (s. 6042, jf. fig. 55). 97. Stempel for guldsmeden Fridrich Wissing og bymærke for Odense på alterdisken fra 1749 (s. 6043, jf. fig. 55). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – 96. *Hans Poulsen Sperling's master's mark (right) and Odense's city mark, detail of chalice, 1597 (cf. fig. 55).* 97. *Stamp of the goldsmith Fridrich Wissing and city mark for Odense on the altar paten from 1749 (cf. fig. 55).*

skæg er tvedelt ved hagen. Lændeklædet er kort med flagrende snip ved venstre hofte. Benene er let bøje og de overlagte fødder fæstnet med én nagle. Korsets planker er vist med tydelige årer; over den korte øvre stamme læses Pilatus' ord på en plade. Ved korsets fod ses Adams hovedskal.

¹²⁷ Sml. med bomærkerne på Verninges sygesæt (s. 3235) og skriftestol (s. 3267).

¹²⁸ Chr. A. Bøje, *Danske guld og sølv smedemærker før*

1870, I-III, revideret og udvidet udg. ved Bo Bramsen m.fl., Kbh. 1979-82, nr. 4063.

¹²⁹ *Bøje 1979-82 (note 128), nr. 4001.*

¹³⁰ Varianten er ikke blandt de publicerede i *Bøje 1979-82 (note 128), II, 118.*

¹³¹ *Grandt-Nielsen 1983 (note 125), 27.*

¹³² Ifølge en tradition gengivet af L. S. Vedel Simonsen skulle kalken være givet af 'en på Ågårde'. Er dette korrekt, kan Hinrich Beyer være den samme, som to andre meddelelser omtaler som henholdsvis en 'officer på Ågårde' og en svensk oberst, der bosatte sig 'her i landet' og blev begravet i Hårslev Kirke. RAO. *Vedel Simonsens Samlinger*. Skovby Herred; L. S. Vedel Simonsen, *Bidrag til den fynske Kongeborg Rugaards, dens Læns og dens Lænsmaends Historie*, Kbh. 1843-44, 2, I, 67; 2, II, 64.

¹³³ Jf. Poul Halkjær Kristensen, *Danske tinmærker*, Kbh. 1983, 71.

¹³⁴ Mærket afviger fra Hans Christensens kendte mærker. Det samme gælder for Assensguldsmeden Hans Clausen, der benyttede samme initialer. *Bøje 1979-82 (note 128), II, 135, 139.*

¹³⁵ RAO. *Menighedsrådsark.* Synsprotokol 1861-1924; *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1925-2012.

¹³⁶ Den lille højdeforskel skyldes, at det nedre fodled er højere på den ene stage.

¹³⁷ *Rasmussen og Riising 1995 (note 19), 265.*

¹³⁸ »En gemeen Messehagel af røet stachet Floss Underforret met Sardug det it Kaarss bagpaa aff Wef-furt guld des intet andet derpaa«. RAO. *Bispeark.* Stiftets alm. breve 1651-70.

¹³⁹ Lotte Dombernowsky, *Fynsk herregårdsliv. Grevskabet*

Fig. 98. Mestermærke »HC«, muligvis for Hans Christensen, Bogense. Detalje af sygesæt nr. 2, o. 1864 (s. 6044, jf. fig. 61). – *Master's mark »HC«, possibly of Hans Christensen, Bogense (cf. fig. 61).*

Gyldensteen og dets bestyrelse 1750-1770, Odense 1982, 63.

¹⁴⁰ RAO. *Bispeark*. Synsforretninger 1872-98; *Gyldensteen godsark*. Grevskabets kirker 1699-1918.

¹⁴¹ Der er ikke foretaget farvearkæologiske undersøgelser på skranken. NM. Indb. ved Karin Vestergaard Kristiansen 2008.

¹⁴² På grund af form og placering kan knopperne tænkes at være borthuggede menneskeansigter eller have været malet som menneskeansigter, der ofte ses hugget netop med en sådan placering, jf. f.eks. Munkebo s. 4158, Agedrup s. 4289, Rynkeby s. 4444, Nyborg Vor Frue (DK Svendborg 973), Tved (DK Svendborg 1861) og Øster Skerninge (DK Svendborg 1984). Om oprindelig bemaling af døbefonte se Dalum Kirke s. 2853 og mere generelt Ulla Haastrup, »Bemalede romanske døbefonte i det middelalderlige Danmark«, *Hikuin* 22, 1995, 7-26.

¹⁴³ NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1911; *Trap* 5. udg. (note 112), XII, 382-383.

¹⁴⁴ M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, Kbh. 1941, 109.

¹⁴⁵ *Engelstoft* (note 71), 141-142.

¹⁴⁶ RAO. *Gyldensteen godsark*. Grevskabets kirker 1699-1918. Fadets bagside er antagelig blevet forstærket ved reparationen.

¹⁴⁷ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1987.

¹⁴⁸ Nogle fingre på højre hånd er afbrækket.

Fig. 100. Gulvstager, nye (s. 6045). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Floor candlesticks, new*.

Fig. 99. Tinstempel med initialerne »PAS« for kandestøber Peder Andersen i Nyborg og året 1758. Detalje af sygesæt nr. 1, o. 1775 (s. 6044, jf. fig. 60). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Mark (»PAS«) of the pewter Peder Andersen, Nyborg (cf. fig. 60)*.

¹⁴⁹ Hullet er muligvis udført i forbindelse med fastspænding i en værkbænk snarere end til et relikvie.

¹⁵⁰ Kravebenene er angivet, men misforstået som om-løbende knogler.

¹⁵¹ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1987; indb. ved Bent Jacobsen 1994.

¹⁵² Til gruppen hører foruden Hårslev og Maribo (DK Maribo 65) krucifikserne i Fangel (s. 3187), Verninge (s. 3241), Søby (Båg Hrd.), Horne og Kullerup (Svendborg Amt) samt, mere usikkert, Skydebjerg (Båg Hrd.) og Oure (Svendborg Amt). Martin Wangsgaard Jørgensen, »Som 'et slagtet og flaaet Kreatur'. Den døde Kristus på korset og birgittinerne«, Lena Liepe og Kristin B. Aavitsland (red.), *Memento Mori. Døden i middelalderens billedverden*, Oslo 2011, 141-59. Gruppen udgør endnu et belæg for, at Odense også før Claus Bergs tid har været hjemsted for håndværkere, der var leveringsdygtige i træskærerarbejder af høj kvalitet (jf. også s. 5074 note 74).

¹⁵³ Søren Kaspersen, »Den hudflettede Kristus på korset. Et birgittinsk indslag i den sengotiske kunst i Norden?« Ulla Haastrup (red.), *Kristusfremstillinger: Foredrag holdt ved det 5. nordiske symposium for ikonografiske studier på Fuglsang* 29. aug.-3. sept. 1976, Kbh. 1980, 127.

Fig. 101. Korbuekrucifiks fra slutningen af 1400-tallet (s. 6047, jf. fig. 68). Foto Chr. Axel Jensen 1909. – Chancel arch crucifix from the end of the 1400s (cf. fig. 68).

¹⁵⁴ Bengt Söderberg, *De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder. Studier i birgittinskt muralmåleri*, Stockholm 1942, 124; Kaspersen 1980 (note 153), 132, 141 note 32; Knud Banning, »Ved korsets fod«, *ICO. Ikonographisk post. Nordisk tidskrift för ikonografi* 1983, nr. 1, 1–6.

¹⁵⁵ Jürgensen 2011 (note 152), 155.

¹⁵⁶ Jürgensen 2011 (note 152), 154; *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 4) III, 251–312.

¹⁵⁷ Dette farvelag er det eneste, der er ført uden om bjælken. NM. Indb. ved Bent Jacobsen 1994.

¹⁵⁸ Biskop C. T. Engelstoft noterede ved sin visitats 1863: »Endnu for 30–40 Aar siden var der høit Gitter

for Choret og Crucifixet hængte over Indgangen (som nu hænger under Taarnet)«. *Engelstoft* (note 71), 141–142.

¹⁵⁹ Ved den sortbrune bemaling af korset har man ikke skullet tage hensyn til en bjælke (jf. note 157).

¹⁶⁰ J. P. Trap, *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 3. udg. Kbh. 1898–1906, III, 494.

¹⁶¹ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1987; indb. ved Bent Jacobsen 1994; NM. Korrespondancearkiv.

¹⁶² Kronlisten har også oprindeligt haft løse tænder, if. NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1911.

¹⁶³ Indskriftens anførsel af Esajas beror på det parallelle skriftsted Es. 40,8, der efter *Vulgata* lyder: »verbum

Fig. 102. Korbuekrucifikset på konservatorværkstedet inden istandsættelsen 1993 (s. 6052, jf. fig. 68). Foto Bent Jacobsen 1993. – *Chancel arch crucifix at the conservation workshop before repairs of 1993 (cf. fig. 68).*

autem Dei nostri stabit in aeternum» (men vor Guds ord forbliver til evig tid).

¹⁶⁴ Seks af diademhovederne mangler nu.

¹⁶⁵ Chr. Axel Jensen bemærkede 1911, at stolens 'opbygning og detaljer minder noget om Bogensestolen, men kompositionen er en smule rigere og enkelthederne meget ringere'. Figurstilen fandt han endvidere 'ret naiv' og tilføjede, at 'selv i de bedste relieffer, bebudelsen og den hellige nat, er der en tendens til at stille figurerne frontalt; de andre relieffer synes kendetegnet ringere. Søjlekapitælerne er noget vanskabte, men det dekorative er gjort med dygtighed'. NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1911.

¹⁶⁶ Til de s. 2211 note 149 anførte argumenter for et afhængighedsforhold til Bogensestolen kan føjes, at Hårslevbilledskæreren har gentaget dennes henvisning »Esa(jas)«, selvom Hårslevstolens indskrift er fra 1 Pet. 1,25 og ikke Es. 40 (jf. note 163).

¹⁶⁷ Maleri fra 1592 i Rijksmuseum, Amsterdam (inv. nr. SK-A-129).

¹⁶⁸ Huigen Leeftang (red.), *The New Hollstein Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, 1450-1700*, Cornelis Cort I, Rotterdam 2000, nr. 63,I; F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, c. 1450-1700*, XV, Amsterdam 1964, nr. 148. Kobberstikkene viser Johannes med venstre

Fig. 103. Prædikestol, antagelig 1630'erne, set fra nord (s. 6052, jf. fig. 71). Foto M. Mackeprang 1908. – *Pulpit, c. 1630-40, seen from the north (cf. fig. 71).*

hånd gribende om en kappeflig, hvad der ikke genfindes i Hårslev. Billedskæreren har måske kun kendt forlægs materialet på anden hånd eller ikke formået at omsætte det plastisk.

¹⁶⁹ F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, c. 1450-1700*, XV, Amsterdam 1964, nr. 162.

¹⁷⁰ Hollstein *Dutch and Flemish* (note 169), XV, nr. 152.

¹⁷¹ Chr. Axel Jensen i brev af 7. dec. 1926. NM. Korrespondancearkiv.

¹⁷² Som eksempel på afhændelse af en ret ny prædike-

stol kan peges på Dalum, hvis prædikestol fra 1631 kun havde stået 16 år i kirken, inden den 1647 blev solgt til Sanderum (s. 2858 og 2975).

¹⁷³ NM. Korrespondancearkiv; NM. Indb. ved Harald Munck 1929.

¹⁷⁴ RAO. *Menighedsrådsark.* Synsprotokol 1861-1924; NM. Korrespondancearkiv.

¹⁷⁵ NM. Indb. ved Harald Munck 1929; RAO. *Provstiark.* Kirkesyn 1924-49; *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904-89.

¹⁷⁶ NM. Korrespondancearkiv; indb. ved Chr. Axel

Fig. 104. Prædikestol, antagelig 1630'erne, set fra vest (s. 6052, jf. fig. 71). Foto M. Mackeprang 1908. – *Pulpit, c. 1630-40, seen from the west (cf. fig. 71).*

Jensen 1911; indb. ved Harald Munck 1929. Det oprindelige kerubhoved findes nu på Nationalmuseet (inv.nr. D 3478/1966).

¹⁷⁷ NM. Indb. ved Harald Munck 1929.

¹⁷⁸ NM. Korrespondancearkiv; *Bogense Avis* 15. sept. 1944.

¹⁷⁹ RAO. *Gyldensteen godsark*. Vedr. kirkerne 1803-1907; Grevskabets kirker 1699-1918; *Menighedsrådsark*. Synsprotokol 1861-1924.

¹⁸⁰ RAO. *Menighedsrådsark*. Synsprotokol 1861-1924; *Gyldensteen godsark*. Grevskabets kirker 1699-1918.

¹⁸¹ *Rasmussen og Riising 1995* (note 19), 280. Om prædikestolstypen se: Marie Louise Jørgensen, »Lektorieprædikestole i Østdanmark. Udbredelse og forudsætninger«, Hugo Johannsen (red.), *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, Kbh. 1983, 89-108; Ebbe Nyborg, »Lektorieprædikestole og katekismusaltartavler. Om inventarfornyelse i de sydvestjyske kirker i reformationssårhundredet«, Martin Blindheim m.fl. (red.), *Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre*, Oslo 1991, 223-50.

¹⁸² RAO. *Bispeark*. Skovby Herreds Breve 1529-1720.

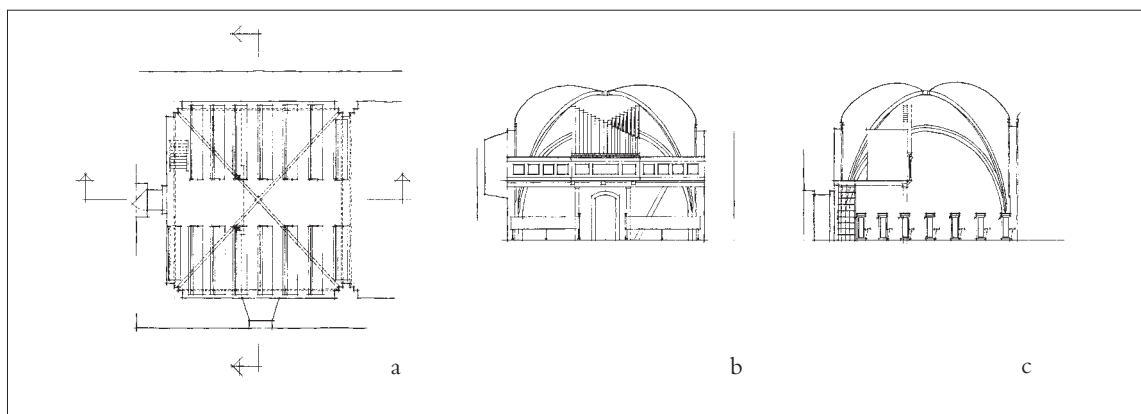

Fig. 105a-c. Opmåling af skibets vestforlængelse (s. 6006) med torgel (s. 6058), 1903. 1:300. a. Plan. b. Tværsnit set mod vest. c. Længdesnit set mod nord. Målt af Lehn Petersens Tegnestue 1970. — Scale drawing of the western extension of the nave with torgel, 1903. a. Plan. b. Cross section looking west. c. Longitudinal section looking north.

¹⁸³ Da museumsinspektør Chr. Axel Jensen lod præste- og degnestole være uomtalte i sin beskrivelse af kirkens inventar 1911, har de sikkert været af nyere dato. NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1911.

¹⁸⁴ »I Kirkens chor skal tilforn fra de catholske Tider af have staaet et svært Eegskab til at gemme Altertoiet i, samme er kjøbt paa en Auction af Krokonens Farmoder i Søndersøe og staaer nu der i Kroen, mærkværdigt for sit svære Jernbeslag, da Hængslerne ere saa svære som heelt Stangjern og derhos heel ziirligt udarbejdet; Laasene overordentlig svære med svær fremstaaende Rand om Nøglskullet; og paa et Haandtag til at oplukke den midterste og sværeste Luge med er saagar et Hjerter med en fra samme opstigende Ildslue anbragt«. RAO. *Vedel Simonsens samlinger*. Skovby Herred.

¹⁸⁵ Jf. tegninger i NM fra Lehn Petersens arkiv.

¹⁸⁶ Fra Fyn er bevaret en del senmiddelalderlige, jernbundne døre, herunder også med smedede indskrifter (se f.eks. Stenløse s. 3149 og Vissenbjerg s. 3419). Der kendes dog også eftermiddelalderlige fløje med smedede bogstaver (jf. Skibet, *DK Vejle* 2735).

¹⁸⁷ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹⁸⁸ RAO. *Pastoratsark*. Protokol 1857-68; *Menighedsrådsark*. Synsprotokol 1861-1924; *Provstiark*. Synsprotokol 1844-1922. Beboere i sognet havde 1860 undersøgt muligheden for at anskaffe et orgel, men allerede samme år blev sagen stillet i bero. RAO. *Pastoratsark*. Protokol 1857-68.

¹⁸⁹ RAO. *Pastoratsark*. Protokol 1857-68.

¹⁹⁰ J. P. Trap, *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 2. udg., Kbh. 1872-79, IV, 118. Oplysninger sammesteds, om at krucifikset skulle rumme fortegnelse over kirkens præster, må bero på en sammenblanding med tpræsterækketavlen, jf. også *Trap* 3. udg. (note 160), III, 494.

¹⁹¹ RAO. *Baroniet Holstenshus*. Bilag.

¹⁹² Hans Nyholm har anført støberiet som H. Gamst & H. C. Lund. Hans Nyholm, *Kirkeklokker i Danmark*, Højbjerg 1996, 41.

¹⁹³ RAO. *Bispeark*. Visitatsprotokol 1588-1896; *Menighedsrådsark*. Synsprotokol 1861-1924.

¹⁹⁴ *Rasmussen og Riising* 1995 (note 19), 280. Kirken er ikke nævnt i forbindelse med klokkeskatten 1528-29. RAK. *Rtk. Regnskaber 1433-1559*. Fortegnelser over indkrævede klokker 1528-29.

¹⁹⁵ RAO. *Bispeark*. Visitatsprotokol 1732-1803.

¹⁹⁶ RAO. *Bispeark*. Visitatsprotokol 1588-1896.

¹⁹⁷ *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1925-2012; RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1844-1922.

¹⁹⁸ Krypten benævntes både 'en hvælving under gulvet' og 'en åben begravelse under gulvet i kirkens kor'. RAO. *Gyldensteen godsark*. Grevskabets kirker 1699-1918.

¹⁹⁹ Jørgen Kaas (Sparre) (1610-92) blev begravet i kirken 17. juni 1692, sønnen Mogens Kaas til Ågårde blev begravet 25. jan. 1695 og førstnævntes enke Margrethe Cathrine von Buchwald blev nedsat 'i hendes begravelsessted her i kirken' 7. dec. 1701. RAO. *Pastoratsark*. Ministerialbog 1688 ff. Familiens begravelse fandtes i koret ifølge *Hofmans Fundationer* (note 121), V, 301 og *Danske Atlas* (note 20), 619-620. L. S. Vedel Simonsen nævner begravelsen, men uden at forbinde den med sin farfars gravkrypt. *Vedel Simonsen 1843-44* (note 132), 2, II, 30-31.

²⁰⁰ RAO. *Pastoratsark*. Ministerialbog 1688 ff. 25. sept. 1765.

²⁰¹ RAO. *Pastoratsark*. Ministerialbog 1688 ff. 28. marts 1780

²⁰² RAO. *Pastoratsark*. Ministerialbog 1688 ff.

²⁰³ L. S. Vedel Simonsen anførte, at 'den kårde og de sporer, som er ophængte i kirken, skal have tilhørt en på Ågårde' men tilføjede: 'andre siger en i Diget og

atter andre en i Skovsgård'. RAO. *Vedel Simonsens Samlinger*. Skovby Herred. Ifølge en anden overlevering var der tale om 'en svensk oberst, der bosatte sig i sognet efter svenskekrigene'. *Vedel Simonsen 1843-44* (note 132), 2,II, 64. Der kan muligvis have været tale om Hinrich Beyer (jf. altersæt nr. 1).

²⁰⁴ NM. Indb. ved Lauritz N.V. Balslev 1890.

²⁰⁵ Aase Faye, *Danske Støbejernskors*, Kbh. 1988, kat.nr. 149. Eksemplaret er ikke omtalt i kataloget.

²⁰⁶ Typen er ikke omtalt i Faye 1988 (note 205).

²⁰⁷ NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1911. Jf. også foto B4263 i Sønder sø & Omegns Lokalhitoriske Arkiv.

Fig. 106. Nadveren, et maleri udført af Ivan Kyrum 2009 og skænket 2011 (s. 6059). Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *The Last Supper, a painting by Ivan Kyrum, 2009, donated in 2011.*

HÅRSLEV CHURCH

The church was built on one of the many small hills in the landscape. It is located in the middle of the village and in the north east of the parish. The church ("Ecclesiam Haderslebicam") is mentioned earliest in 1394 in a letter of indulgence granting 40 days' remission of penance to anyone who has either given gifts to the church, contributed to its decoration or been active in its ceremonies. Letters of indulgence are also known from 1397, 1424 and 1445. As patron saint the evangelist Mark is mentioned. The advowson was possibly also a royal privilege before the Reformation. In 1679 the Crown deeded this right to Erik Banner of Oregård. The church was included with this manor house from 1720 in the county of Gyldensteen. From there it passed into freehold in 1916. In the southern part of the parish Padesø Church was built in 1879–81 (p. 6085).

Building. The Romanesque church consists of a nave and a narrower chancel with an apse. Of the north side of the nave only the area around the Romanesque door is preserved, while the remainder of the wall and the west gable have been rebuilt. The south door of the nave is in its original position, but has been rebuilt in brick, while the north door of the nave is bricked up in both the external and the internal wall alignment (cf. fig. 14). A round-arched, double-bevelled Romanesque window, which has later been widened in the opening, is preserved on the north side of the chancel (cf. fig. 7 and fig. 10), and a Romanesque, also round-arched and double-bevelled window, which has later been rebuilt, can be seen in the south side of the nave (cf. fig. 44). The interior of both chancel and nave are of raw fieldstone and had flat ceilings. In the Late Romanesque/Early Gothic period the western part of the nave, including at least the south door and the masonry west of it, a window in the south and the south and north sides respectively, and the area around the north door, were rebuilt in

brick (cf. fig. 14). In the Late Middle Ages the chancel arch wall was entirely rebuilt in brick in connection with the installation of vaulting in the chancel, and it was given a pointed chancel arch. The vault of the chancel is a groin vault with straight-edged half-brick ribs which in the east run off in straight-edged, single-bevelled piers (cf. fig. 79). A wall rib up towards the east gable was removed in connection the extension of the chancel towards the east, and the eastern vault severly is partly rebuilt (cf. figs. 23 and 26). In the west the severly rests on a masonry ledge in the chancel wall rebuilt at the same time (cf. above), and the ribs here are borne by squinches in the western corners (cf. fig. 79). A hatch in the western spandrel of the northern severly is bricked up in alignment with the underside of the vaulting, but can be seen with a masonry frame in the loft (figs. 15–16). In connection with the western extension the southwestern corner of the Romanesque nave was rebuilt (cf. fig. 18), while the one in the north was added to the northwestern corner of the nave (cf. fig. 14). In the south side of the western extension there is a later altered window. In the western side of the west gable – between the flanking walls of the tower, which are bonded with the west gable – there is an approximately three-quarter-brick deep recess at a height of about 1,8 m. This indicates clearly that the stilt tower must be contemporary with the extension. In the wall there is a secondary door (cf. fig. 40). The stilt tower is quadratic and substantially narrower and now rises four floors, of which the top one is presumably a heightening. The interior of the western extension originally had a flat ceiling. The roofing of the extension could be dated by the dendrochronological analysis to c. 1446, which may well correspond to the erection of the building section. The tower interior opened to the west a pointed-arched arcade with a half-brick-high pointed arch (cf. figs. 19 and 37). The arcade was

already bricked up in the Middle Ages. A window in the south side is secondary. The middle floor is without openings. The first belfry floor has four belfry lights, two in the west and one in each of north and south respectively (cf. figs. 1, 5 and 36–38). In the Late Middle Ages an eastern extension was added to the chancel; it was furnished with a contemporary mass bell spire. The extension is the same width as the original chancel, but rather longer than this and built in brick over a base that is partly of re-used footing stones from the east gable and apse of the original chancel. It also has re-used granite ashlar, several of these from the $\dagger$ apse, in the ascending masonry. A door in the north side of the chancel and a window in the south side are of more recent date. In the middle of the east gable there is a masonry projection as the lower part of the mass bell spire mentioned below. It has an overhang filled by a wide, deep niche (cf. fig. 21), in which there is a segmentally-arched, now bricked-up window. The lower part of the chancel extension interior is mainly of re-used ashlar, many of which are apse ashlar, while the upper part is of brick. The vault from the same time is a groin vault, borne by pointed-arched, half-brick-deep wall ribs. During the erection of the vaults of the extension the eastern wall rib in the original chancel was removed, and replaced by a new reinforcing rib, which was placed a little farther to the east. This also made a rebuilding of this chancel's eastern vault severely necessary (figs. 23 and 26). The corbelled pediment (fig. 21) is recess-decorated. A $\dagger$ mass bell spire is mentioned in 1590 by Bishop Jacob Madsen on his visit to the church: "1 little spire at the eastern end, 2 small bells," and in his sketch of the church he has drawn a tall, slender spire there (fig. 84). The spire and the related bell assemblage were borne by the previously-mentioned projection in the middle of the gable. A diminutive $\dagger$ belfry floor, which seems to be a precondition for the tall spire mentioned by Jacob Madsen, must have been placed above this and was borne by wall projections on the outside and inside of the gable respectively. A large chapel (figs. 29–30 and 83) was built outside the eastern part of the north side of the nave. The

lower part of the chapel – three to five courses – is built of granite ashlar, while the upper part of the chapel is built of brick. All three surfaces have decoration with five recesses, separated by one-and-a-half-brick-wide piers. The recesses are terminated above by a twofold, segmentally-arched covering borne by a console. In the midmost recess in the north and west there is an originally segmentally-arched window which has later been altered. The interior of the chapel, which is connected to the nave by a pointed-arched arcade, has a contemporary groin vault. The corbelled pediment is recess-decorated. The dendrochronological analyses were able to date the roofing of the chapel to c. 1515, which may well indicate the time when the chapel was built. An overvaulting of the nave and its western extension was carried out in the Late Middle Ages, probably c. 1515 (cf. dendrochronological analyses), with three bays of groin vaulting borne by double-bevelled vault piers and whole-brick-deep, pointed-arched reinforcing and wall ribs, all of which have the characteristic ledge markings in the form of a slightly projecting ornamental course. There are also wall ribs in the west and east; the latter of these shows that the overvaulting is later than the rebuilding of the chancel arch wall and chancel arch. The vault ribs have quarter-brick width in the lowest third, with half-brick width above. The two eastern vaults which, as mentioned, are raised rather higher, have half-brick-wide ribs at full height. The wall rib on the north side fits the arcade arch. In the midmost vault one can see three male heads (figs. 32–33), each carved in the end of a brick. A porch (fig. 35, cf. fig. 1) was built in the Late Middle Ages outside the south door of the nave. In the south gable there is an originally segmentally-arched door in a tympanum with pointed-arched covering and angles in the ledges. The corbelled gable is decorated with recesses. In the Late Middle Ages the tower underwent a major rebuilding, during which the arcade was bricked-up, a stairwell was added on the north side, and the tower was heightened. A door in the bricking-up is secondary, while a door into the western extension of the nave and a window in the south side of the

tower were probably established at the same time as the bricking-up of the arcade. The belfry floor of the heightened tower has two belfry lights, one to each point of the compass. The corbelled gables (figs. 37–38) are recess-decorated. A stairwell (fig. 36, cf. fig. 14) was built on the eastern part of the north side of the tower and up the northwestern corner of the western extension. Far to the east in the north side there is a slender, segmentally-arched door. The only other opening to the stairwell is a small peephole in the western side of the building. (cf. fig. 87).

Furnishings. The oldest item of furnishing in the church is the Romanesque font of the simple ‘Højby’ type (fig. 64). The Communion table is Late Medieval and built with medieval brick (fig. 51). A Late Gothic chancel arch crucifix (fig. 68), which belongs to a Funen workshop group from the end of the 1400s shows the crucified Christ hanging with four nails, like the same workshop’s crucifix for the Brigittine abbey in Maribo. The chalice from 1597 (fig. 55) was made by the Odense goldsmith Hans Poulsen Sperling and is one of the oldest stamped Funen silver works. Trademarks and initials (fig. 57) show that it originally belonged to Verninge Church, from which it disappeared during the Dano-Swedish Wars of 1657–60. It was donated to Hårslev Church in 1664 by Hinrich Beyer and Catrina Rosendal. The oldest parts of the Communion table panel (fig. 52) are presumably from the 1600s.

The pulpit from c. 1610–20 in High Renaissance style (figs. 71–76) is to a great extent executed as a copy of Harmen Garstenkorn’s pulpit in Bogense from 1604 (p. 2159). The altar candlesticks are from c. 1650 (fig. 62). The baptismal dish of copper is dated 1690 (fig. 65). The altar rail (fig. 22) with sawn-out balusters was erected c. 1720 (and rebuilt c. 1946). The paten (fig. 55) was made in 1749 by Friedrich Wissing, Odense. A silver crucifix from c. 1750 (fig. 81), which has been mounted on the altarpiece, perhaps originally graced a chasuble. An older hymn board (no. 1) of the curved type from c. 1800 now lies in the porch loft. A money box (fig. 78) comes from the first half of the 1800s. The bell (fig. 82) was cast in 1838 by I. C. & H. Gamst, Copenhagen. The altarpiece (fig. 54) from 1845 has a contemporary painting of the Annunciation by Christoffer Faber, a copy after J. L. Lund’s painting in Helsingør’s St. Mary’s Church. A wafer box was procured in 1876 from the Royal Porcelain Factory and an altar jug (no. 1), 1884, from Bing & Grøndahl. Four identical chandeliers were hung up in 1908 and 1914. A seven-branched candelabrum was donated in 1923. An altar jug of silver plate (no. 2) was made in c. 1930 by Cohr, Fredericia. The pew ends from 1946 are designed by Axel Jacobsen, as were the hymn boards and lists of parsons. The organ was built in 1974 by Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby, originally with ten stops, later increased by two stops. The baptismal jug of copper is from 2000.